

મહાકવિ કાલીદાસનાં
નીતિ વચનો

૨૦૧૧૩

સાડા ત્રણ આના

સર્વ હક્ક પ્રકાશકોને સ્વાધીન છે.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાયિટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૧૦૧૧૭ વર્ગીક •

પુસ્તકનું નામ જાલિયનો

વિષય ૫૪૫

બાલ સાહિત્ય પુસ્તક દ્રુમ.

મહા કવિ કાલીદાસનાં

નીતિ વચ્ચનો

[બાલોપયોગી]

સંગ્રહ કરનાર:—

પ્રસન્નવદન છબીલારામ દીક્ષિત.

પ્રકાશક:—

બાલ સાહિત્ય પ્રકાશ મંદિર.

મોટી દશામ પોળ,—સુરત.

સંવત ૧૯૭૮]

પ્રથમાવૃત્તિ

[ઇ. સ. ૧૯૨૨

મુદ્રય ૦-૩-૬.

ગુજરાત વિધાપાઠ ગ્રંથાલય સ્તાવના.

ગુજરાતી કૌંપીરાઈટ-સંગ્રહ

૨૧ અત્યાર સુધી 'બાલસાહિત્ય' પ્રકાશ મંદિર તરફથી વાર્તાઓનું પ્રકટ કરવામાં આવી છે. તેમાં

પણ મોટે ભાગે અંગ્રેજી વાર્તાઓના અનુવાદ છે. આપણા પુરાણા સંસ્કૃત સાહિત્યમાંથી પણ બાલોપયોગી, વાચન ધણું મળી શકે તેમ છે, એટલે તેમાંથી બની શકે તેટલું બાલોપયોગી વાચન ગુર્જર બાલકો માટે પ્રકટ કરવાની ઇચ્છા પણ અમારી હતીજ. આ પુસ્તક તે પ્રયાસના આરંભરૂપ ગણાશે.

મહાકવિ કાલીદાસના નામથી તે ભાગ્યેજ કોઈ અજ્ઞાણ હશે. સંસ્કૃત સાહિત્યમાં તેઓ સૌથી ઉત્તમ કવિ ગણાય છે. તેમની અપૂર્વ-ઉત્તમ-કૃતિઓમાંથી બાલોપયોગી વાનગીયો બાલકોને ઘણી ઉપયોગી થઈ પડશે એમ ધારી આ પુસ્તક પ્રકટ કરું છે.

૨૧૦ પ્રશ્ન-વદન દીક્ષિતે આ પુસ્તક તૈયાર કરી આપ્યું તે માટે તેમનો ઉપકાર માનવામાં આવે છે.

અમારા સન્મિત્ર ૨૧૦ ચુનીલાલ રામચંદ્ર શેલત આ બાળ સાહિત્યની પ્રસિધ્ધિના કાર્યમાં મદદ કરી રહ્યા છે તે માટે તેમનો પણ આભાર માનવો ઘટે છે.

બાલસાહિત્ય પ્રકાશ મંદિર,
મોટી દેશાઈ પોળ, સુરત
તા. ૦૧-૬-૧૯૨૨

પ્રકાશકો.

મહાકવિ કાલીદાસનાં નીતિવચનો

રઘુવંશી

પ્રથમ સર્ગ

(૧)

(સ. ૫૩ શ્લો. ૧૦)

“સોનું ખરું છે કે ખોટું છે, તેમો નિર્ણય તેને દેવ-
તામાં લપાવવાથી જ થઈ શકે છે.” અહીં કવિની ભત્તલબ-
બો છે કે કોઈ પણ પ્રાણીને પદાર્થના સારા નરોપયોગનો
નિર્ણય તેની સખત કસોટી કર્યા વિના થતો નથી. વિપ-
તિના લપાવમાં જ મનુષ્યની યોગ્ય કસોટી થઈ શકતી
હોવાથી મનુષ્ય જ્યારે વિપત્તિની શરણુ ઉપર પડે છે
ત્યારે જ તે પોતાનું ચાલુ ખાતું પ્રકાશે છે; અને તેના
ગુણ દોષની યોગ્ય મરીકા થઈ શકે છે. આજે અમરેજ
તેની ઉત્તમતા કે અધમતાનું મંથાર્થ લખવામાં શકે છે.

(૨)

(૧૩: ૧૬)

“શુદ્ધ વંશના સંતાન, આ લોક તેમજ પરલોકમાં
સુખના સાધનરૂપ થઈ પડે છે” અર્થાત્ કૃતમ કુલમાં
ઉત્પન્ન થઈલી ઉમદા સંતાતિ સારા કામ કરી આ લોકમાં
આપદોદ્ધાનું નામ વધારે છે, અને પોતાના સદાચરણ
વડે પરલોકમાં પણ તેમના અન્તઃકરણને ઠારે છે.

દ્વિતીય સર્ગ.

(૩)

(૨; ૩૪)

“વાયુનો વેગ એટલો બધો જબરો હોય છે કે તે લલ લલાં ઝાડોને ઉથલાવી પાડવાની શક્તિ ધરાવે છે, પરન્તુ પહાડની આગળ તેનું કશું ચાલતું નથી, તેથી ત્યાં આગળ તે લાચાર બની જાય છે.” તાત્પર્ય એ છે કે ગમે તેટલી સત્તા ધરાવનારો મનુષ્ય હશે, પણ પોતાથી અધિક શક્તિ-માન કેઈ માથાનો મળતાં, તેની આગળ એનું કાંઈપણ નીપજશે નહિ. ‘શેરને માથે સવાશેર’ હંમેશાં હોય છે.

(૪)

(૨; ૫૩)

“શસ્ત્રના ધાથી (વિપત્તિમાંથી) જે નિર્જલને બચાવે છે તેનેજ ‘ક્ષત્ર’ કહે છે.” ‘ક્ષત્ર’ શબ્દનો એજ અર્થ હુનીઆમાં બધે જાણીતો છે. જે ક્ષત્ર અર્થાત્ ક્ષત્રિય એ અર્થથી અવળું આચરણ કરે છે, એટલે કે દુઃખીયાનું દુઃખ દૂર કરવાની પોતાની ફરજ બજાવતો નથી, તેનું રાજ્ય અગર નિન્દાથી મલિન જીવન શા કામનું છે ? રાજપાટનું સ્વાર્થી સુખ લોગવવામાં ગુલતાન બની રહેલા રાજાની પ્રજાને તો સદા દુઃખજ હોય છે. તેથી કરીને તેનો એવા પ્રકારનો નિન્દિત રાજ્ય-લોગ તથા કલંકિત જીવન એ બેઉ એક સરખાં નકામાંજ જાણવાં. પોતાના ‘શાકુન્તલ’ નામના નાટકમાં કાલીદાસે એજ મતલબથી કહ્યું છે કે, ‘તમારું

—રાબબોનું—શસ્ત્ર દુખીઆરા, બલહીન લોકોનું રક્ષણ કરવા
સાડુ છે, તેટલા પૂરતોજ, તમારે—રાબબોલોકોએ—શસ્ત્ર વાપ-
રવાનો શ્રમ વેઠવાનો છે; નિર્દોષ બીન ગુનેહગારનો વજર
કારણે વાંસો ભાંગવાની મજા મેળવવા માટે કાંઈ શસ્ત્ર
ધારણ કરવાનું નથી.’

(૫)

(૨; ૫૮)

“સજ્જનોનું કહેવું એવું છે કે વિક્ષાન વર્ગમાં તો
માત્ર વાતચીત થતાં વારનેજ પરસ્પર મિત્રતાનો સંબંધ
બંધાય છે.” કાલીદાસે એજ આશયને લઇને કુમાર સંભવ
નામના કાવ્યમાં કહ્યું છે કે; ‘એક બીજા બેડે સહજ વાર્તા-
લાપ થયાથી, અગર સાત ડગલાં સાથે ચાલ્યાથી સજ્જનો-
નો પરસ્પર સ્નેહ બેઠાય છે.’

તૃતીય સર્ગ

(૬)

(૩; ૨૮)

“સારાં કામને સાડુ કરેલો શ્રમ સર્વદા સફળજ થાય
છે; કદીયે તે નકામો જતો નથી, ભગવદ્ગીતામાં પણ
એજ મતલબથી કહ્યું છે કે, ‘સારાં કામ કરનારની કદિ
પણ દુર્ગતિ (માઠી દશા) થતી નથી’ મુવિખ્યાત
અગ્રેજ કવિ બાયરન કહે છે કે,
સંતકાર્યમાં શિર ઝુકાવી, જેઓ આત્મલોગ આપે છે,
તેઓ કદિ નિષ્ફળ નીવડતા નથી.’ વળી, કુમાર સંભવમાં

કાલીદાસે કહ્યું છે કે સારાં મોટાં કામમાં આરંભમાં ઘણી અગવડ વેઠવી પડતી હોવાથી 'પહેલી તો દુઃખદાયક લાગે છે, પરંતુ પરિણામે, ફળ પ્રાપ્ત થાય છે, ત્યારે અગાઉનો ખર્ચોય થાક દૂર થાય છે, અને અગાઉનાં મહેનત, ત્રાસ અને તકલીફ સુખ અને આનંદ રૂપ બને છે.' આપણામાં કહેવત છે કે, 'ચાકરી કરે તે ભાખરી પામે' અંગ્રેજીમાં પણ મહેનત વગર કદિ પણ લાભ મળતો નથી. એ કહેવત જાણીતી છે. ટી. ઉકર નામનો એક અંગ્રેજ લેખક કહે છે કે, પ્રમત્સણિક મહેનત કરનાર મીઠી સુખકાંતિ ધાત્રી કરે છે. અર્થાત્ સત્ય કાર્ય સાંર શ્રમ, લેનાર મનુષ્ય સર્વથા સુખીજ થવાનો.

(૭)

(૩; ૪૬)

“સર્વ સાધારણને સફળોષ આપનારા મહાપુરૂષો, કદી પોતે મેલા મનના અને નીચી બુદ્ધિવાળા લોકોના જેવું વર્તન રાખતા નથી.” અહીં કવિનો આશય એ છે કે જન-સમાજ જેમને અનુકરણ કરવા યોગ્ય તથા આદર્શ રૂપ સમજે છે, એવા મહાત્મા લોકો કદી અઘટિત આચરણ રાખી, ઉદ્ધતાઈથી સ્વચ્છંદપણે વર્તતા નથી. તેમનાં આચરણ તો બીજાને દ્રષ્ટાન્તરૂપ-દીવાદાંડી જેવાં-હોવાથી ખાસ કરીને ખામી વિનાનાં હોય છે. કેમકે ભગવદ્ગીતામાં કહ્યું છે કે સર્વ સાધારણ પુરૂષો શ્રેષ્ઠ પુરૂષ જેવું, પોતાને

વર્તન રાખવાનો પ્રયત્ન કરે છે. અને તે શ્રેષ્ઠ પુરુષ જે આચાર્યશ્રીને વાળખી ગણે છે, તે પ્રમાણેજ ખીખ ખાવા લોકો વર્તવાનું પસંદ કરે છે. મરાઠી સાપનાક સુમસિક્કે બકેલ કવિ તુકારામ કહે છે કે, 'પારશ્વને ઉપદેશ આપના પૂરતુંજ પાડિત્ય બતાવવાને બદલે, જેઓ પોતે બોલે છે તેવુંજ આખું હુબ વર્તન રાખે છે. તેઓ પાંચે પડવા ચોચ્ય છે.'

(૮)

(૩; ૪૮)

"જેને સન યશજ પોતાનું સર્વસ્વ છે, એટલે કે જેમને ખીજી ખાંધી વસ્તુ કરતાં પોતાની આખરૂં વધારે વહાલી છે, એવા પુરુષોએ પોતાના એ યશસ્વી ધનનું સૌથી પહેલું દુરમનોથી રક્ષણ કરવાનું છે." અહીં તાત્પર્ય એ છે કે આખરૂંજ જેઓ પોતાની ખરી હોદ્દાતઃ સમજે છે, એવા સજ્જનોએ સદા જીવતા રહી, પોતાની બદલો કરવા સારૂં શત્રુને કાંઈ પણ પહાનાં ન જડી શકે, તેની ખાસ કાળજી રાખવી ધરે છે. શત્રુ પોતાની ગેરઆખરૂં ન કરી શકે માટે સારા સમજી લોકોએ તો પહેલેથીજ સાવધ રહી સલાહપૂર્વક વર્તન રાખવાની જરૂર છે. ભર્તૃહરિષઃ કહેવા પ્રમાણે આપચક્ર એ મનુષ્યની ચરમ સારૂં છે.

(૯)

(૩; ૬૨)

“મનુષ્યના ગુણ બધી જગાએ પોતાનો પગ પેસારો કરી શકે છે.” અર્થાત્ ગુણવાન માણસ જ્યાં જાય છે ત્યાં તેને યોગ્ય માન મળ્યા વિના રહેતું નથી. સદ્ગુણ એજ મોટામાં મોટું મનુષ્યનું ભૂષણ હોવાથી, ‘સુશીલ ગુણી-જવની જગતમાં બધેજ જીત થાય છે. ગુણવાન મનુષ્યના ગુણ પોતાની મેળે વિકાસ પામે છે.

ચતુર્થ સર્ગ.

[૧૦]

(૪; ૬૪)

“મોટા માણસના ગુસ્સાનું ઓસડ નરમાશ છે. નમ્રતાથી પગે પડ્યો એટલે તેમનો ક્રોધ ઝટ શાંત થઈ જવાનો” અહીં કવિનો આશય એ છે કે મહાપુરુષો કદી વેરીલા કે ઝેરીલા નહિ હોવાથી, દૂધના ઉભરાની પેઠે તેમનો ક્રોધ ઝાઝો વખત ટકતો નથી. આગળ રઘુવંશના સોળમાં સર્ગમાં [૮૦માં શ્લોકમાં] કહ્યું છે કે નમ્ર મનુષ્યના ઉપર સજ્જનોનો ઝાઝો વખત ક્રોધ રહેતો નથી.

(૧૧)

(૪; ૮૬)

“વાદળાંની પેઠે સજ્જનોનું એકની પાસેથી કાંઈ લેવાનું થાય છે, તે બીજાને આપવા સારુંજ છે.” અહીં ભાવાર્થ એવો છે કે, જેમ વાદળાં સમુદ્ર પાસેથી પાણી લઈ વરસાદ રૂપે પાણું આપણને આપી દે છે, તેજ પ્રમાણે સજ્જન

લોકો પણ ખીજા કનેથી કાંઈ લે છે, તેનો ઉપયોગ તેઓ પોતાની જાતને માટે નહિ પણ ખીજાના ભલા માટે કરે છે. કહ્યું છે કે નદીઓ પણ પોતાનું પાણી પોતે જાતે કદી પી જતી નથી, વાહણો પણ પાણીનો પોતાની જાતને માટે ઉપયોગ કરતાં નથી; કારણ કે પોતાની જાતને વિસારી ઈર્ષ કેવળ પરોપકાર કરવામાં શ્રેષ્ઠતા સમાવેલી છે.

પંચમ સર્ગ.

[૧૨]

[૫; ૨૩]

“સૂર્ય તપી રહી પુરેપુરો પ્રકાશી રહ્યો છે, એવી દશામાં અંધકાર શી રીતે લોકોની નજરને ઢાંકી શકવાનો હોતો ?” શાકુન્તલમાં પણ એજ આશયનું જૂઠ્ઠા શબ્દોમાં સમર્થન કરતાં કહ્યું છે કે ‘સૂર્ય પ્રકાશતો હોય છે, તે વખતે એકાએક અંધાઈ શી રીતે થઈ જવાનું હતું ?’ બન્ને જગાએ કવિની મતલબ એજ છે કે, જ્યાં સુધી સૂર્યનો પ્રકાશ હોય છે ત્યાં સુધી અંધકાર લોકોને હેરાન કરવાની તાકાત ધરાવી શકતો નથી, તેજ પ્રમાણે પ્રતાપ-શાલી રાજાનો સુખકારી રાજ્ય—અમલરૂપી પ્રકાશ પૃથ્વી ઉપર પ્રસરી રહ્યો છે, ત્યાં સુધી કોઈ પણ પ્રકારની આફતરૂપી અંધકારનો ત્રાસ તેની પ્રજાને સત્તાવી શકતો નથી. અર્થાત્ પરાક્રમી રાજાની પ્રજા સદા દુઃખરહિત હોઈ, સર્વ પ્રકારે સુખી હોય છે.

(૧૩)

(૫; ૫૪)

“અગ્નિ કે સૂર્યનો તાપ લાગ્યાથી, પાણી ભલે કોઈવાર ગરમ બની જાય; પરંતુ તેથી કંઈ (શીતલતાનો) તેનો મૂળ સ્વભાવ બદલાવાનો નથી. કારણ કે મૂળથીજ ઠંડા હોવું, એ તેની પ્રકૃતિ છે; અને ગરમ થવું, એ તો એક માત્ર ફેરફાર છે.” અહીં કવિ એમ કહેવા માગે છે કે, મોટા મોટા માણસોનો સ્વભાવ હંમેશાં શાંત રહે છે. કોઈ પ્રસંગે કંઈ કારણને લીધે તેમને ક્રોધ થઈ છે ખરો, પણ તેમનાં અન્તઃકરણ દ્વારા અને ભોળાં હોવાથી તેમનો ગુસ્સો કદી કોઈનું ભુંડું કરતો નથી. અંગ્રેજી ભાષાના સુવિખ્યાત કવિ સેક્સપીયર કહે છે કે, ખંજર મારતો હોઈ એમ હું તેની સાથે બોલીશ, પણ ખરેખર ખંજર હું તેને મારીશ નહિ. મતલબ એ છે કે હું ગુસ્સે થઈશ તે શા હેતુથી? નુકસાન કરવાના ધરાદાથી નહિ, પણ, હું તેનું પ્રિય કરવાના હેતુથીજ તેના પ્રત્યે ક્રૂર જણાઈશ.

૫૪ સર્ગ.

(૧૪)

[૬; ૩૦]

“દરેક માણસની રૂચિ એક બીજાથી હંમેશાં જુદા પ્રકારની હોય છે.” કહેવત છે કે ‘કપાળે કપાળે જુદી મતિ’ આપણને જે અમૃત જેવું લાગતું હોય, તે બીજાને કદાચ કડવું ઝેર જેવું લાગે.

પ્રખ્યાત નગરો લેખક મેકોલે કહે છે કે, નદીઓ જેમ એક બીજાથી જુદી પડે છે, તેમ મનુષ્યનાં મન પણ જુદા પ્રકારની વલણ પકડે છે.

(૧૫)

(૬;૬૬)

“ફળ કુલથી ઝુકી રહેલો આંખો મળ્યા પછી લમરનાં ઝુંડને બીજા કોઈ ઝાડગર આશ્રય લેવાનું મન થતું નથી” અહીં ભાવાર્થ એવો છે કે ઇચ્છિત અને તૃપ્ત કરે એવી વસ્તુ આપણા હાથમાં આવ્યા પછી, બીજા કોઈ વસ્તુ મેળવવા તરફ અ.પણું મન કદી દોડશે નહિ. માણસનો સ્વભાવજ એવો છે કે મનમાન્યો આશ્રય મળ્યા બાદ બીજા કોઈનો આશ્રય લેવાની તેને કદિ ઝંખના થશે નહિ. વિવેકી સજ્જનો અમૃત પ્રાપ્ત થયા પછી વિષને વળગવામાં વલખાં મારતા નથી. સત્ય વસ્તુ પ્રાપ્ત થયા છતાં જેઓ મિથ્યા વસ્તુના મોહમાં તણાઈ જાય છે તેઓ ખન્નેય શુભાવી બેસે છે.

[૧૬]

[૬; ૭૬]

“મણિનો સોનાની સાથે સમાગમ થવા દો.” તાત્પર્ય એ છે કે યોગ્ય વસ્તુનો, પોતાના જેવી યોગ્યતાવાળી વસ્તુની સાથે સંબંધ-સોનામાં સુગંધની પેઠે-સર્વ પ્રકારે દીપી નીકળ્યા વગર રહેતો નથી.

અષ્ટમ સર્ગ

(૧૭)

(૮; ૪૦)

“આવરદા બાકી રહ્યું હોય તોજ ઓસડ વગેરે ઉપચારોની કાંઈ પણ અસર થઈ શકે છે.” અહીં મતલબ એ છે કે, જીંદગીની દોરી તુટી હશે તો દવા દારૂ વગેરે લાખો ઉચાચોથી કશુંય વળવાનું નથી. કહેવત છે કે “તુટી તેની ખુટી નથી.” ‘જ્યાં લગી શ્વાસ ત્યાં લગી આશ.’

(૧૮)

(૮; ૪૩)

“કઠણમાં કઠણ લોહું પણ તાપ લાગવાથી પીગળી જઈ નરમ માખણ જેવું બને છે. જડ વસ્તુની જ્યારે આવી દશા થાય છે, તો પછી આપણ જેવા ચેતન મનુષ્યોનાં શી વાત કરવી?” અહીં મતલબ એ છે કે, ચેતન વિદ્યાની જડ વસ્તુ પણ તાપ વડે તપી નરમ બની જાય છે, તો આપણા જેવા જીવતા માણસોએ દુઃખાગિનથી તપતાં વધારે નરમ બનવું જોઈએ.

(૧૯)

(૮; ૪૬)

“ઈશ્વરની ઈચ્છા હોય છે, તો હળાહળ ઝેર પણ અમૃત સમાન બની જાય છે; તેજ પ્રમાણે માલીકની મરજી થતાં અમૃત પણ ઝેરની ગરજ સારે છે.” અહીં તાત્પર્ય એ છે કે સર્વ કાંઈ ઈશ્વરની સત્તા ઉપર આધારરાખતું હોવાથી દેખીતી પુરાઈની સારી અસર થઈ, આશીર્વાદ સમાન તે

ફળે છે; અને યદીઆ દષ્ટિથી દેખાતી ભલામની શાપ સમાન ભયંકર અસર થાય છે.

પ્રભુની માયા ન કળી શકાય એવી ગહન છે. મનુષ્યની મરજી પ્રમાણે કશું થતું નહિ હોવાથી કહ્યું છે કે, “રહે દૂર નિર્ભયું ધાર્યું, ધાર્યું ધરણીધરનું થાય” બધી બાબતમાં ઇશ્વરની મરજી બલવાન રહે છે. સુપ્રસિદ્ધ નાગર ભક્તકવિ નરસિંહ રાદેતાણે એજ આશયનું સ્પષ્ટતાથી પ્રતિપાદન કરતાં કહ્યું છે કે, “નીપજે નરથી તો કોઈ ન રહે દુઃખી, શત્રુ મારીને સૌ મિત્ર રાખે; રાય ને રાંક કોઈ દષ્ટે આવે નહિ, ભવન પર ભવન પર છત્ર દાખે.”

(૨૦)

(૮; ૫૧)

“ક્ષણમાં સુખ તો ક્ષણમાં દુઃખ એવું પળપળમાં બદલાતું મનુષ્યોનું જીવન છે, અને જો તેનો સારો ઉપયોગ ન થાય તો એવું જીવન નકામું છે.”

નવમ સર્ગ

(૨૧)

[૬; ૭૪]

“કોઈ કોઈ વાર ભલભલા જ્ઞાની લોકો પણ રજેગુણથી એટલે વાસનાને વશ થઈ વિવેક બુદ્ધિ ભૂટે છે અને નઠારા માર્ગ તરફ ઘસડાઈ જાય છે.” કહેવત બાણીતીજ છે કે, “વિનાશકાળે વિપરીત બુદ્ધિ.” સોનાના હરણનો જન્મજ કદી ન હોઈ શકે, એ વાત બાણવા છતાંય રામચંદ્રજીને

સીતાજીની રઢથી સુવર્ણ મૃગને માટે મોહ થયો. જ્યારે આપત્તિનો સમય પાડે આવ્યો હોય છે, ત્યારે જ્ઞાનીમાં જ્ઞાનીની પણ બુદ્ધિ બહાર મારી જાય છે. ‘તેને સૂઝે અવળું જ જેને દુર્દશા શિરપર ફરે’ (ગુજરાતી છઠ્ઠી એપીડી)

(૨૨)

(૬; ૮૦)

“ખેતરમાં લાગેલી આગ, જો કે ત્યાંની ધરતીને તે બાળે છે, પરંતુ તેજ આગ પાછી તેને ફળદ્રુપ અને રસાળી બનાવી, તેની ઉત્પાદક શક્તિમાં ઉંમેરો કર્યા વિના રહેતી નથી.” મોટા માણસ અગર વડીલે કરેલી શિક્ષા, કડવી ઝેર જેવો લાગે છે, પરંતુ પરિણામે તે સુખકારક થઈ આપણું કલ્યાણ કરે છે. કહ્યું છે કે “વડીલોનાં વજબાણુ જેવાં તિરસ્કાર ભર્યાં તીખાં તમતમાં ઊંઘવચ-નોથી ઘડાઈ ઘડાઈને, માણસ આખરે મોટાઈ મેળવવા ભાગ્યશાળી થઈ શકે છે.”

દશમ સર્ગ

(૧)

(૧૦; ૬)

“કોઈ કામમાં કાંઈ પણ ખલેલ કે ભંગાણુ પડવા દીધા વગર, ચીવટાઈથી તે કામ સતત ચાલુ રાખવું એ, તે કામ પાર પાડવાનું ખાસ લક્ષણ છે.” કાલીદાસે આજ આશયથી કુમાર સંભવ (૧૦; ૨૪) માં પણ કહ્યું છે કે, અવશ્ય

કરવા લાયક કામમાં જરા પણ ઢીલ કે કંટાળો રાખ્યા વગર તાબડતોબ તે કામ કરી દેવાથી, જરૂર તે સફળ થાય છે. હલકા દરજ્જાના માણસો વિધના ડરથી કોઈ કામનો આરંભ કરતા નથી. મધ્યમ પ્રકારના માણસો વિધનથી અંતમાં જઈ આરંભેલું કામ છોડી દે છે. પરંતુ ઉત્તમ કોટિના મનુષ્યો તો વારંવાર વિધન નડવા છતાં, આરંભેલું કાર્ય બરાબર પૂર્ણ થયા વિના, કદિ પણ છોડતા નથી.

ધીરજ ને ખંતથી અઘરામાં અઘરાં કામ પણ થઈ શકતાં હોવાથી, નાઉમેદ બની આગસથી, કદિ પણ હાથ પર લીધેલું કાર્ય મુલતવી રાખવું નહિ.

(૨૪)

(૧૦;૪૦)

“હુવા વગર કહોજ પોતાની મેળે, અગ્નિનો સાથી બની, તેને સહાય કરે છે.” કુમાર સંભવમાં પણ એજ આશયનું જ્ઞાન કરાવતાં પ્રશ્ન કર્યો કે, “વાયુને કોણ કહેવા જાય છે કે, ભાઈ, તું જઈને અગ્નિને મદદ કર.” બન્ને જગ્યાએ કવિની મતલબ એ છે કે, સાચો સ્નેહી તો તેનુંજ નામ કે જે વગર કહો, આપો આપ ફરજ સમજી, પોતાથી બની શકતી સર્વ મદદ કર્યાં કરે. સુભાષિત પણ એજ આશયથી કહે છે કે, “હાથ જેમ શરીરનું, અને પાંપણ જેમ આંખનું વગર કહો કામ બનાવે છે, તે પ્રમાણે કદા વગર

પોતાની સ્વેચ્છાથી મિત્રને જે મદદ કરે, તેનેજ ખરો મિત્ર જાણવો.”

એકાદશ સર્ગ

(૨૫)

(૧૧; ૧)

“પરાક્રમી પુરૂષો માટે ઉમ્મર, જાતિ, વગેરેનો વિચાર કરવાનો નથી.” મતલબ એ છે કે જે આગળ જતાં, મહાન કાર્યો કરી નામના મેળવવાના છે, તેમના પરાક્રમેનો ચમત્કાર પારણામાંથીજ પરખાઇ આવે છે. કહેવત છે કે, ‘પુત્રનાં લક્ષણ પારણામાંથી જણાય’ અંગ્રેજી ભાષાના પ્રખ્યાત કવિ મિલ્ટન પણ એજ આશયથી કહે છે કે, સત્ત્વશાલી પરાક્રમી પુરૂષોનું તેજ નાની ઉમ્મરમાંથી જણાઇ આવે છે, અને બીજાથી ન થઇ શકે તેવાં બહુ દૂરીનાં કામો તેઓ કરી બતાવે છે. સિંહનું બચ્ચું નાનું હોય ત્યારથીજ મોટાં મોટાં મદ ઝરતા હાથીનાં ગંડ-સ્થાને ફેડવાની શક્તિ ધરાવે છે. સત્ત્વ કે પરાક્રમેનો આધાર ઉમ્મર કે કોઈ પણ પ્રકારની અવસ્થા ઉપર નથી, એ દેખીતું છે.

(૨૬)

[૧૧; ૨૭]

“મોટા મોટા વિષય નાગની ખબર લેનારો ગરૂડ કદિ પાણી માંહેનાં સાપોલીયાંને છેડે છે ખરો કે ?” અહીં ભૂતપર્વ એ છે કે, જે લોકો ખરેખરા પરાક્રમી છે, તેઓ પોતાની

ખરેખરી કરનારા શત્રુ સામિજ બાથ બીડે છે. પોતાના કસતાં નાના અગર હલકા દરજ્જાનાં જે હોય છે, તેમના પર પોતાનું જોર અજમાવતા નથી. સત્વશાલીનું વર્તન સિંહના જેવું ટેકીલું હોય છે. એ સેવી કદાચી સ્થિતિમાં મૂકાયા છતાં સિંહ, જે હમેશાં મદોન્મત્ત હાથીનાં બંડસ્થળ ખાનાર છે, તે ભૂખને લીધે પ્રાણ જવા વખતે આવશે તો પણ સૂકું ઘાસ નહિ ખાય. એથી ઉલટું ભૂખની શાન્તિ થતી નહિ હોવા છતાં, કૂતરે માંસ વગરનું હાડકું લાલચનું માંચું ચુચ્યાં કરશે. કવિ નર્મદા-શંકરની નીચેની લીલીચો આ સંબંધમાં જાણવાન્નેગ થઈ પડશે.

“સિંહણ સો લંઘા કરે, કદિ ઘાસ નવ ખાય;
પતિવ્રતા ભૂખે મરે, પર પાસે નવ જાય.”

(૨૭)

(૧૧;૭૫)

“અગ્નિનો મહિમા એવો છે કે સૂકું ઘાસ, અને સાગર-જળ એ બન્ને એને મન સમાન છે. બંનેમાં તે એક સરખી રીતે જ બળ્યાં કરે છે.” અર્થાત્ જેનામાં ખરી તાકાત છે એવો હુકમ તો જખરામાં જખરા શત્રુને પણ, સાધારણ બલહીન શત્રુ જેવો ગણી, તેનાં વ્યર્થમાં પરાજય થરી શકે છે.

(૨૮)

(૧૧; ૮૦)

“નવું વાદળું એકલું હોવા છતાં જાતેજ ઘણું રમણીય લાગે છે; અને એની જોડે જો મેઘધનુષ આવી રહ્યું હોય તો પછી, તેની શોભાની શી વાત કરવી ?” અહીં તાત્પર્ય એ છે કે જે સ્ત્રાભાવિક રીતેજ સુંદર છે, તેમાં જો તેના જેવી અગર તેનાથીએ વધુ સુંદરતાવાળી વસ્તુનો સમાગમ થતો હોય તો મેઘ અને વીજળી, મણિ અને કાંચન, વગેરેના સમાગમની પેઠે તેની શોભા અધિક ખીલી ઉઠે.

(૨૯)

(૧૧; ૮૬)

“પોતાના પરાક્રમ વડે જેને પરાજય પમાડી હરાવવામાં આવ્યો છે, અને જે શરણે આવેલો છે, એવા શત્રુની સાથે નરમાશથી વર્તવામાંજ શૂરવીરોની શૂરતા છે.” કહ્યું છે કે, બળવાનનું ખરૂં ભૂષણ ક્ષમા છે. ક્ષમા વગરનું એકલું ઝનુની બળ તો પશુમાં પણ હોય છે. વિવેક વિનાનું એકલું ઝનુની બળ એ જનવરપણું છે.

દ્વાદશ સર્ગ

(૩૦)

(૧૨; ૬૬)

“જે નીતિ (પૌલિસી) સમય વિચારીને અમલમાં મુકાય છે તેજ નીતિ સફળ થાય છે.” અંગ્રેજીમાં પણ કહેવત છે કે લોડું લાલચોળ થયું હોય, ત્યારેજ ટીપી થકાય છે. મતલબ કે તક સાધી દાવ આવેજ સોગટી મારવાથી

ધારેલું જરૂર પાર પડ્યા વિના રહેશે નહિ. ગુમાવેલી તક ફરી પાછી મળતી નથી. કહ્યું છે કે, ‘અગ્ની ચૂક્યો સો વરસ જીવે’ ‘અવસર ચુક્યા મેડલા’

ચતુર્દશ સર્ગ

(૩૧)

(૧૪; ૩૬)

“જે લોકો યશનેજ પોતાનું ધન, દોલત કે સર્વસ્વ સમજનારા છે, તેમને મન તો સંસારના સર્વ સુખલોગ કરતાં, અરે, પોતાના પ્રાણ કરતાંએ, પોતાની આખર વધારે પ્રિય હોય છે.” કહ્યું છે કે આખરદાર માણસને તો અપચશ (ગેર આખર) મોતના કરતાંએ વધારે અસહ્ય થઈ પડે છે. ભર્તૃહરિ પણ કહે છે કે, ગેરઆખર એજ મોટામાં મોટું મોત હોવા પછી મોતથી શું વિશેષ છે ? ‘નાનું સરખું નાક ગયું તો પછી શું રહ્યું ?’ પ્રખ્યાત અંગ્રેજી કવિ પોપ પણ એજ આશયથી કહે છે કે, મને નિષ્કલંક જીવન ગાળવા દો, અગર દોઢ ઓળખે નહિ, ખીછાણે નહિ, એવા અજ્ઞાત મોતે મરવા દો. મને શુદ્ધ કીર્તિ બક્ષો, નહિતર મને કશું આપશો નહિ.

(૩૨)

(૧૪; ૪૦)

“સંસારના લોકો પૃથ્વીની છાયાને પણ ચંદ્રના કલંક (ઠાઘ) તરીકે ઓળખાવવાનું સાહસ કરતાં અટક્યા નથી.” અર્થાત્ ચંદ્રમા જેવા નિર્મલ તેજસ્વી દીવ્ય પદાર્થને પણ

આપણા લોકોએ નિન્દામાંથી બચવા દાંધો નથી, તો પછી બીજાને તો તેઓ શેનાજ છોડે ? મતલબ એ છે કે, બધી રીતે જેઓ કલંક વિનાના તથા શુદ્ધ હોય છે, તેવા મનુષ્યો પણ આ સંસારમાં નાહક બદનામ થયા વિના રહેતા નથી. બદબો તો સઉ કોઇનીજ થાય છે. તેટલા માટેજ કહેવાય છે કે, ‘જગતને મોઢે ઢાંઢ ઢાંકણું છે ? જગતની જીભ કોણુ ઝાલી શકે તેમ છે ?’ ‘ખીક તો પાદશાહની પણ હોય છે.’ પ્રત્યેક મનુષ્યને રાજી રાખી નાર કોઈને પણ રાજી રાખી શકતો નથી, એટલુંજ નહિ પણ પોતાની જાતને દુઃખી કરે છે. શાકુન્તલમાં પણ એજ આશયથી કહ્યું છે કે, શક પડે તેવા પ્રસંગે સત્પુરૂષોની ચિત્તવૃત્તિનું વલણજ પ્રમાણરૂપ થઈ પડે છે. એવા વખતે એમનું અન્તઃકર્ણ જે સુઝાડે તેજ અર્થ હોવાથી, બીજાને પૂછવાની જરૂર રહેતી નથી.

(૩૩)

(૧૪;૪૬)

“ગુરૂની આજ્ઞા થતાં મનમાં તેની આ યોગ્ય યોગ્યતા સંબંધી કાંઈ પણ વિચાર આણ્યા વગર, તરતજ તેને અમલમાં મૂકી દેવી જોઈએ.” અર્થાત્ ગુરુ જે કાંઈ આપણને આજ્ઞા કરે, તેમાં તેમનો હેતુ આપણું અહિત કે નુકસાન કરવાનો કદિ પણ હોઈ શકે નહિ, એ વાત ધ્યાનમાં રાખી ગુરૂના હુકમનો કદિ અનાદર ન કરવો જોઈએ.

પંચદશ સર્ગ.

(૩૪)

(૧૫, ૧૭)

“જે લોકો શત્રુનું કોઈ છિદ્ર કે પોક્કળ નેઈ, તેની નબળાઈનો તાત્કાલિક લાભ લઈ શકે છે, તેઓ જરૂર પોતાના શત્રુને પરાજય પમાડી શકે છે.” મતલબ એ છે કે કોઈ પણ કારણ વડે નબળા થઈ રહેલા શત્રુને, તેની દુર્બલ અવસ્થામાંજ હુમલાવાની પ્રવૃત્તિ કરવી નેઈએ; કેમકે, એક પોક્કળમાંથી ઘણા અનર્થ થાય છે. માટે તેવે વખતે, સમય સાધીને દાવ ખેલવાથી, પ્રતિકૂલ સંજોગો આગળ પરવશ બનેલા શત્રુની ગફલતીનો લાભ લઈ, તેને સહજ જીતી શકાય છે.

પોઽશ સર્ગ

(૩૫)

(૧૬; ૮૦)

“નમ્ર મનુષ્યોના ઉપર સજ્જનોનો આઝો વખત કોઈ કદિ ટકતો નથી.” પાછળ ચોથા સર્ગમાં પણ કહેવામાં આવ્યું છે કે, નમ્રતાજ એક માત્ર મહાપુરુષોના કોષને શાન્ત કરવાનો સરળ ઉપાય છે. કેમકે સજ્જનો હંમેશા શરણે આવેલાના ઉપર દયાભાવજ રાખે છે.

સપ્તદશ સર્ગ

(૩૬)

(૧૭; ૪૩)

‘જીવાની, સુંદરતા અને ઐશ્વર્ય એ ત્રણમાંથી દરેક મનુષ્યને મદોન્મત બનાવી દેવાની શક્તિ ધરાવે છે. તે

જ્યાં આગળ એ ત્રણે એકઠાં હોય ત્યાં આગળ કામ વાતજ કરવાની રહેતી નથી.” કહ્યું છે કે ધન, દોલત, વગેરે સંસારના વૈભવોરૂપી મોહ પમાડનારી મદિરા પીને સંસારનાં મનુષ્યો મદાંધ થઈ જાય છે.

(૩૭)

(૧૭; ૫૪)

“ભરતીની વખતે સમુદ્ર કદિ પોતાની મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન કરતો નથી, પરંતુ જે નદીઓનાં પાણી પોતાના વિષે પડતાં હોય છે, તેમાં તે પોતાનો સમાવેશ કરી દે છે.” અહીં ભાવાર્થ એ છે કે, મોટા અને ગંભીર મનુષ્યો જ્યારે ઉચ્ચ અધિકાર પ્રાપ્ત કરી પૂરેપૂરી જાહોજલાલીમાં આવ્યા હોય છે, ત્યારે તેઓ પોતાની અસલ મર્યાદાનો ત્યાગ કરતા નથી. પરંતુ પોતાની પૂર્વની અમલી રહેણી કરણી પ્રમાણેજ વર્તે છે.

[૩૮]

(૧૭; ૬૬)

“વિજયરૂપી લક્ષ્મી વીર પુરુષને વરે છે” અંગ્રેજીમાં પણ કહેવત છે કે જે કોઈ પણ પરાક્રમ અગર પુરુષાર્થ કરે છે, તેનીજ મનકામના સફળ થાય છે.

(૩૯)

(૧૭; ૭૧)

“પૂર્ણ વૃદ્ધિ પામ્યા બાદ અન્દ્ર ક્ષીણ થતો જાય છે; સમુદ્રમાં પણ ભરતી પછી ઓટ આવે છે;” અહીં મતલબ એ છે કે પૂરેપૂરી ઉદ્ભતિ કે જાહોજલાલી ભોગવ્યા બાદ,

સ્વાભાવિક રીતેજ મનુષ્યની પરતી થાય છે. ઉન્નતિ પછી અવનતિનો આરંભ થવો, એ દુઃસ્વરતનો નિયમ છે. કહ્યું છે કે સુખની પછી દુઃખ આવે છે, અને દુઃખ ભોગવી રહ્યા બાદ સુખ ભોગવવા મનુષ્ય ભાગ્યશાળી બને છે. બારે દહાડા ટોઇને દુઃખ પણ રહેતું નથી તેમજ બધો વખત કોઇ સુખી અવસ્થામાં રહી શકતું નથી.

અષ્ટદશ સર્ગ

(૪૦)

(૧૮;૧૩)

“ગાયનના મધુર અવાજથી, ગભરાટથી ચોંકી ઉઠેલાં ચપળ હરણોને પણ સહજ પકડી શકાય છે.” અહીં ભાવાર્થ એ છે કે મીઠી વાણી વડે સર્વ કંઈ સાધી શકાય છે. ચાહે તેવો વિરોધી હશે, તો પણ મીઠી જીભ વાપર્યાથી તે આપણને વશ થઇ શકશે. તેટલા માટેજ કહ્યું છે કે, પ્રિય બોલવામાં શું પૈસા બેસે છે કે કંબુસાઇ કરવી? પ્રિય બોલનાર બધાને ગમે છે. તેથી ધર્મશાસ્ત્રમાં પણ કહ્યું છે કે કડવું લાગે એવી રીતે સત્ય પણ ન બોલો.

(૪૧)

(૧૮;૧૮)

“સુખમાં બાધા રૂપ થઇ ડબલ કરનારાં રાજકાજનાં બન્ધન રૂપી બેડીથી જકડાએલા રાજા લોકોની દશા બરે કેદી-એના જેવી હોય છે” તાત્પર્ય એ છે કે, ચિન્તાનો બોળો

રાજાએના ઉપર એટલો બધો ભારે હોય છે, કે તેમના જીવને, ઘડીભર પણ જંપ રહેતો નથી. રાજકાજની ગડ મથલમાં તેઓને રાતદિવસ રોકાએલા રહેવું પડતું હોવાથી, ચિન્તાનો ટોપલો તેમના માથા ઉપરથી કદિ ખસતો નથી. અંગ્રેજી ભાષાના સુવિખ્યાત કવિ શેક્સ્પીયર કહે છે કે, જેના માથા ઉપર રાજનું તાજ હોય છે, તેનું મગજ ચિન્તાતુર તથા આકુળ વ્યાકુળ હંમેશાં રહે છે. સુભાષિત પણ કહે છે કે, રાજ્ય મળ્યું એટલે સર્વ સુખની સામગ્રી પ્રાપ્ત થઈ ગઈ એમ સમજવાનું નથી. જ્યાં આગળ સન્ધિ, વિગ્રહ, વગેરે ગંભીર વિષયો, જીવને જરીએ ઠરવા દેતા ન હોય, એવા જોખમ ભરેલા રાજ્યાધિકારમાં કેવળ સુખ છે, એમ કોનાથી કહી શકાય તેમ છે ? હિન્દી ભાષાની નીચેની સુપ્રસિધ્ધ કહેવત આ પ્રસંગે ખાસ બાજુવાજોગ થઈ પડશે.

बड़े बड़ेकुं दुःख है, छोटेसँ दुःख दूर;
तारे सब न्यारे रहँ, ग्रहे चंद्र और सूर.

કાલિદાસે આજ આશયનું સમર્થન વિક્રમોર્વશીય અને શાકુન્તલ નાટકોમાં પણ કર્યું છે.

કુમાર સંભવ.

પ્રથમ સર્ગ.

(૪૨)

(૧;૩)

“પૂર્ણચન્દ્રનાં કિરણોનો પ્રકાશ જેવી રીતે તેના કલંકને ઢાંકે છે તે પ્રમાણે ઘણા સદ્ગુણ ધરાવનારા માણસમાં એકાદ કદાચ અવગુણ હોય, તો તે ઢંકાઈ જાય છે” સુભાષિત પણ કહે છે કે ગુણવાન મનુષ્યના ઉત્તમ ગુણો પર લોકો એટલા બધા પ્રીત થઈ ગયા હોય છે, કે તેમનું એવા સદ્ગુણી મનુષ્યના દુર્ગુણ તરફ ખીલકુલ દુર્લક્ષ રહે છે, અને તેટલા માટેજ લોકો ચન્દ્રના ડાઘ તરફ પણ બેધડક આનન્દપૂર્વક જુએ છે.

(૪૩)

(૧;૧૨)

“મહાત્મા અર્થાત્ નિખાલસ હૃદયના મોટા માણસોનો એવો રિવાજ હોય છે કે, શરણે આવેલો માણસ, પછી ચાહે તેવો શુદ્ધ, યા ઓછું પાત્ર હોય, તોપણ સજ્જનોની સાથે જેવા હેતુભાવથી તેઓ વર્તતા હોય છે, તેવાજ પ્રીતિપૂર્વક વ્યવહાર તેમની સાથે પણ રાખતાં, તેઓ જરાએ સંકોચાતા કે શરમાતા નથી.” ભાવાર્થ એ છે કે, શરણે આવેલા માણસના તરફ મહાત્મા લોકોની એટલી

બધી રહેમ નજર હોય છે, કે તેના દુર્ગુણોનો મનમાં જરા પણ ખ્યાલ લાવ્યા વગર, તેઓ હરકોઈ પ્રકારે પોતાથી બની શકતું તેનું કલ્યાણજ કરવાના.

(૪૮)

(૧;૫૧)

“મન્ત્રવડે પવિત્ર થએલી આહુતિ ગ્રહણ કરવાની શક્તિ, અગ્નિ સિવાય બીજા કોઈ તેજસ્વી પદાર્થમાં નથી. તેજસ્વી પદાર્થો તો ઘણાએ છે; પરંતુ એકત્રી અગ્નિજ પવિત્ર આહુતિ ગ્રહણ કરી શકે છે.” અહીં તાત્પર્ય એ છે કે એકલા આકાર અર્થાત્ બહારના દેખાવથી કશું વળતું નથી; પ્રતિષ્ઠા મેળવવા સારૂ ઉત્તમ ગુણોની ખાસ જરૂર છે. બહારનો આડંબર નકામો છે. ક્રિયાની સિદ્ધિનો ખરો આધાર તો સાચા કુદરતી સત્ત્વ ઉપરજ રહેલો છે.

(૪૫)

[૧;૫૨]

“રખેને અમારી પ્રાર્થના નિષ્ફળ જાય, એવા ડરથી સમજી લોકો પોતાની પ્રિય વસ્તુ માટે પણ પોતાનો પ્રેમ પ્રકટ કરતા નથી.” અહીં મતલબ એ છે કે પાછળથી નાસીપાસ થવાનો વારો ન આવે તેટલા માટે, સમજી લોકો વગર વિચારે માગણી કરવાને બદલે, પોતાની મનગમતી વસ્તુ તરફ ઉદાસીન રહેવાનુંજ પસંદ કરે છે. ‘માગવું’ એ તેમને મન મરવા બરોબર લાગે છે. ‘માગણું ભલે ન બાપકો’ એ જાણીતી કહેવત પણ એજ ગાથ નં સૂચવે છે.

(૪૬)

[૧; ૫૭]

“વિકાર ઉત્પન્ન થવાને પ્રસંગ પ્રાપ્ત થયો હોય, અથવા મનમાં ખગલખાટ ઉત્પન્ન કરનારી સર્વ સામગ્રી કે સાધનો સામટાં ખડાં થયાં હોય, એવા કટોકટીના સમયે પણ જે મનુષ્ય મક્કમ રહી, મનને મારી શકે છે, તેનેજ ખરો ખડાહુર વીર પુરુષ જાણવો.” ભર્તૃહરિએ પણ તેટલા માટે કહ્યું છે કે, મોડ ઉત્પન્ન કરનારી સુંદર ચીજો જોવા છતાં જેનું હૃદય ખગલળી ઉઠતું નથી, ક્રોધ ચઢે તેવું ખામ કારણ મળવા છતાં, જે શુસ્સાનો શુભામ બની જતો નથી. તથા સંસારના વૈભવ વડે જે છલકાઈ જઈ, તેમાં શુભતાન બની જતો નથી, તે ખડાહુર માણસ ત્રણે લોકોને જીતવા સમર્થ છે.

દ્વિતીય સર્ગ

(૪૭)

(૨; ૪૦)

“પુરાર્થના બદલામાં સામી પુરાઈ કર્યા વિના દુર્જન લોકોના જીવને ચેન પડતું નથી. એવા લોકો ભુંડાર્થનો બદલો લલાઈથી વાળી આપવાની ઉદારતા કદિ દેખાડતા નથી.” અહીં તાત્પર્ય એ છે કે દુષ્ટ માણસોનાં અન્તઃકરણ મલિન હોવાથી, તેઓ કદિ મુંગે મોઢે પોતાને થએલું અપમાન સહન કરી શકતા નથી; પરંતુ વેરની વસુલાત લે છે. ખ્રિસ્તિ લોકોના પેગંબર ઇસુખ્રિસ્તે પોતાના ધર્માનુયાયીઓને, કોઈ એક ગાલ પર લપડાક

મરે તો બીજો ગાલ ધરવાની સહનશીલતા સરેલી સારી શિખામણુ આપી છે, તે આવા દુર્જન લોકોને ગળે નથી દત્તરતી.

(૪૮)

(૨;૫૫)

“પોતે વાવેલું ગાડ, પછી તે ગમે તેવું ઝેરી હોય તેપણુ તેને ઉગાવી, એક પ્રકારે જન્મ આપનાર આપણે જ છીએ એમ સમજી, આપણે હાથે તેને કદિ કાપી નાખવું નહિ જોઈએ.” તાત્પર્ય એ છે કે, આપણે જેને એક વખત આશ્રય આપ્યો હોય. તે પછી પાછળથી ગાંઠે તેવો નીમકહુરામ નીકળે, તેપણુ આપણે તે એક વખતનો આશ્રિત હતો. તે વાત ધ્યાનમાં રાખી, તેનો નાશ થવા દેવો જોઈએ નહિ. ગુજરાતી ભાષામાં પણ આ આશયનું ભાન કરાવનારી કહેવત છે કે, “ જે મોંએ પાન ચાવ્યાં તે મોંએ કોચલા ચવાય? ”

તૃતીય સર્ગ

[૪૯]

(૩;૨)

“શેઠ લોકો વારંવાર પોતાના આશ્રિતોનું અર્થાત્ નોકરોનું ગૌરવ વધારી તેમનું કલ્યાણ કરે છે, તેમાં તેમનો હેતુ, ખાસ પોતાનો સ્વાર્થ સાંધવાનો હોય છે; કેવળ પરોપકારની દાનત હોતી નથી. તેથી શેઠના હાથે થએલું નોકરનું કલ્યાણ કાયમને માટે ભાગ્યેજ રહી શકે

છે.” કાર્ડીનલ લુક્સીના નીચેના શબ્દો અહીં બાણુવા જોગ થઇ પડશે. ઓ રાજા ! જેવી મેં એક નિષ્ઠાથી તારી સેવા કરી છે, તેટલીજ શુદ્ધ ભક્તિથી જો મેં પરમાત્માનું ભજન કર્યું હોત, તો તે દયાળુ પરમેશ્વર તારી પેઠે ઘડપણમાં મારો ત્યાગ કદિ ન કરત.

(૫૦)

(૩:૧૪)

“સામાન્ય મનુષ્યથી નહિ થઇ શકે એવું અસાધારણ કામ કદાચ જાહેરમાં જનસમાજને બાણીતું ન થાય, તેપણ તેના કરનારાને તે જરૂર એક દિવસ, વહેતું મોડું પવન યશસ્વી બનાવ્યા વિના રહેતું નથી.” અહીં તાત્પર્ય એ છે કે, પ્રસિદ્ધ થવાની કે પંકાવાની પરવા રાખ્યા વગર, બુદ્ધિમાન લોકોએ મહાન કાર્યો કરવામાં ઉત્સાહ લેવો ભાગ લઇ, પોતાની શક્તિને સતેજ રાખવી જોઇએ. તેનું ફળ કદાચ તરતને તરત ન મળે તો તેથી શું? કોઇને કોઇ કાળે પણ તે અવશ્ય ફળીભૂત થઇ સાધકને યશસ્વી બનાવી, તેના શ્રમને સાર્થક કરશે. માટેજ ગીતામાં ઉપદેશ કર્યો છે કે, ‘તાઝં કામ કેવળ કર્મ કરવા પૂરતુંજ છે, ફલ કે પરિણામની આશા ઉપર બેસી રહેવાનો તને અધિકાર નથી. ગીતામાં વળી એમ પણ કહ્યું છે કે, ‘સારાં કામ કરનારની કદિ દુર્ગતિ થતી નથી.’

(૫૧)

(૩;૨૧)

“વાયુને કોણ કહેવા જાય છે કે ભાઈ, જઈને અગ્નિને મદદ કર !” અહીં ભાવાર્થ એ છે કે સાચા સ્નેહીઓને કદિ સહાય કરવા સારૂ કહેવું પડતું નથી.

આપણી આપત્તિના વખતમાં પોતાની ફરજ સમજી તેઓ વગર તેડે આપોઆપ આવી પહોંચે છે. સજ્જનો હંમેશાં વગર કહોજ બીજાને પોતાથી થઈ શકતી મદદ કરે છે. સૂર્યમુખી કમળને સૂર્ય અને ચન્દ્રમુખી કમળને ચન્દ્ર પ્રકુલિત કરે છે, તેમાં તેમને કોઈને કદિ કાંઈ કહેવું પડે છે ? વાદળાં વગર માગેજ આપણને પાણી આપે છે. મતલબ કે સજ્જનોનો સ્વભાવજ એવો હોય છે કે કદા વગર બીજાને મદદ કરવી.

(૫૨)

(૩;૨૮)

“એકને એકજ માણસમાં સઘળા ગુણોનો સમાવેશ કરી દઈ, તેને કોઈ પણ જાતના ખોડખાંપણ વિનાનો બનાવવાનો સરજનહાર (બ્રહ્મા) નો સ્વભાવ જણાતો નથી.” આ સંસારમાં કોઈ પણ મનુષ્ય સર્વ વાતે સંપૂર્ણ કે સર્વગુણસંપન્ન કોઈનાએ જોવામાં આવી શકશે નહિ. પૂર્ણ તો એક માત્ર પરમેશ્વર હોવાથી તેના સિવાય બીજાં બધાં પ્રાણી, કોઈને કોઈપણ : કારે અધૂરાં અગર ખામીનાં ભરેલાં જણાશે. એજ આશયથી નડિચાદના

સુપ્રસિદ્ધ સ્વર્ગસ્થ લેખક દોલતરામ કૃપારામ પંડ્યા
એ કહ્યું છે કે, ‘સર્વે વસ્તુ સદોષ સંસ્કૃતિ વિષે, નિર્દોષ
એકો હરિ:.’

(૫૩)

(૩;૪૦)

“જે જીતેન્દ્રિય છે, અર્થાત્ જેમણે પોતાની મન
આદિ ઇન્દ્રિયો ઉપર જીત મેળવી, તેમને પોતાને તાબે
કરી છે, તેવા પોતાની જાત ઉપર જોર રાખવાવાળાની
સમાધિ અગર નિષ્ઠા, વિધ્નોના સમુદાય વચ્ચે પણ કદિએ
ચલાયમાન થશે નહિ.” કેમકે પાછળ કાલિદાસે કહ્યું છે કે
ધીર પુરૂષો વિકાર ઉત્પન્ન થવાનું ખાસ કારણ મળ્યા
છતાં પણ વિકારના ગુલામ બની જતા નથી; પરંતુ
આત્મસંયમવડે વિકારને વિદારવા સમર્થ થઈ શકે છે.

[૫૪]

(૩;૬૩)

“અલૌકિક શક્તિ ધરાવનારા મહાપુરૂષોનાં વચન કદિ
મિથ્યા ઠરતાં નથી. તેઓ જે કહે છે કે બોલે છે,
તે પ્રમાણેજ થાય છે.” શાકુન્તલમાં કહ્યું છે કે,
સજ્જનોની ચિત્તની વૃત્તિઓજ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણરૂપ છે.
ભવભૂતિ પણ કહે છે કે મહાત્માઓની વાણીની પાછળ
અર્થ આપોઆપ ઘસડાઈ ઘસડાઈને દોડ્યો દોડ્યો જાય છે.
મતલબકે તેઓ સત્ય સંકટપવાળા અને શુદ્ધ નિષ્ઠાવાળા
હોવાથી, તેઓ જે કહે છે તે ફળે છે—સિદ્ધ થાય છે.

ચતુથ સર્ગ.

(૫૫)

(૪; ૨૬)

“સ્વજન અર્થાત્ પોતીકાં સગાં સંબંધીઓને જોતાં વારનેજ, અન્તઃકરણમાં કેદ થઇ રહેલા દુઃખનો દરવાજો ખુલી જઇ તે દુઃખને ખાલી કરી નાંખે છે.” અહીં ભાવાર્થ એ છે કે પોતીકા માણસની આગળ દુઃખનો ઉભરો ખાલી કર્યાથી, દુઃખની અગાઉ જે અસહ્ય તીવ્ર વેદના થયાં કરતી હોય, તેમાં થણે દરજ્જે ઘટાડો થઇ, તે દુઃખ કાંઈક અંશે શાન્ત થયા જેવુંજ આપણને જણાય છે. દુઃખમાં ભાગ લેનાર ભાગીદાર મજ્યાથી દુઃખ ભાંગે છે. સુભાષિત પણ કહે છે કે, પોતીકા માણસને આપણા દુઃખના ભાગી બનાવવાથી, દુઃખની અસર અગાઉના જેટલી તીવ્ર રહેતી નથી.

(૫૬)

(૪; ૩૩)

“ચન્દ્રમાના અસ્ત થવાની સાથેજ ચાંદની પણ અસ્ત પામી જાય છે; વાદળાંની સાથે વીજળી પણ ઢંકાઇ જાય છે; જડ વસ્તુઓ પણ પોતાના વર્તનવડે એ વાત સાબીત કરી રહી છે કે સ્ત્રીનો આધાર એક માત્ર તેનો પતિજ છે.” એ વાત કેવળ પુસ્તકોનાં પાનાં ઉપરજ જોવામાં આવે છે એમ નથી; પરન્તુ એનાં ઉદાહરણ તો જીવ વગરના જડ પદાર્થોમાંથી પણ અનેક જડી આવે છે.

(૫૭) . (૪;૪૪)

“સૂર્યના કિરણથી સુકાઈ ગયેલી નદી, ઉનાળાના દિવસ વીત્યાબાદ, ફરીથી પાછી ખરેખર પાણીથી ભરપૂર ભરાઈ જવાની.” અહીં ભાવાર્થ એ છે કે દુઃખ અને સુખ કદિ કાંઈમને માટે એકની એકજ સ્થિતિમાં ટકી નથી રહેતાં. કુદરત પોતે એ વાતનું ભાન કરાવી રહી છે. ભર્તૃહરિ પણ એજ આશયથી કહે છે કે, કપાઈ ગયા છતાંએ ઝાડ ફરીથી ઉગી શકે છે; એક વખત ક્ષીણતાને પ્રાપ્ત થવા છતાં પણ ચન્દ્ર ફરીથી વૃદ્ધિ પામી શકે છે. સમુદ્રમાં પણ ભરતીઝોટ થયાં કરે છે. તેથીજ મેઘઘૂતમાં કાલીઠાસે કહ્યું છે કે, સુખ-દુઃખની દશા ગાડીનાં પૈડાંની પેઠે તળે હિપર થયાં કરે છે. આપણા કવિઓએ પણ સુખ દુઃખની રેંટમાળ કહી છે.

પંચમ સર્ગ

(૫૮) (૫;૧)

“સ્નેહી સ્વજનનો સાચો સ્નેહ સંપાદન કર્યાથીજ સુન્દરતા સાર્થક થાય છે-સફળ બને છે.” પોતાના લાયક પતિ પ્રાપ્ત થયાથી સ્ત્રીનું સુન્દર સ્વરૂપ સાર્થક બને છે. પતિવડેજ તેના રૂપની શોભા છે.

(૫૯) (૫;૫)

દૃઢ નિશ્ચય કરી ધારેલું કાર્ય પાર પાડવા એકકે

પગે થઈ રહેલા મનને તથા ઉપરથી નીચે વહેતા જળની ગતિને કોનાથી રોકી શકાય તેમ છે ? ”

મતલબ કે એ બંને કામ એક સરખાં અશક્ય છે. કેમકે જીવ જાય તો ભલે, પણ હાથ પર લીધેલું કાર્ય પાર પડવું જોઈએ. એવી દૃઢ ટેકથી, જેઓ કર્તવ્ય બજાવ્યા જાય છે, તેમને આપત્તિ કે સંકટની પરવા હોતી નથી; તેથી તેઓ સહજ પોતાનો મનોરથ સિદ્ધ કરી શકે છે. ભર્તૃહરિ પણ આજ આશયનું સમર્થન કરતાં કહે છે કે અનેક પ્રકારનાં સંકટોવડે ચોગરદમથી ઘેરાઈ રહેલા છતાં બહાદુર ધીર પુરૂષ કદિ હિમ્મત હારી જતો નથી. અગ્નિની જવાળાને ગમે તેટલી નીચી રાખવા છતાં તે કદિ પણ જમીનનો સ્પર્શ નહિ કરે. પાછળજ કહેવામાં આવ્યું છે કે વિધોનો સમૂહ પણ જીતેન્દ્રિય પુરૂષના ટેકને ચુકાવવા શક્તિમાન થતો નથી.

(૬૦)

(૫;૮)

“કમળનું ફૂલ એકલા ભમરાના ઝુંડવડે શોભીતું દેખાય છે એમ નથી; લીલની અંદર આવેલું હોવા છતાં તે (કમળ) તેટલુંજ સુશોભિત અને સુંદર દેખાય છે.” અહીં તાત્પર્ય એ છે કે જેનામાં ખરેખરી ખૂબસુરતી છે, એવી કુદરતી સુંદરતા ધરાવતારી વસ્તુ, કદરૂપા પદાર્થોની

સાથે કદાપિ ભેળી થઇ હશે, તોપણ તેથી તેની સ્વાભાવિક સુંદરતાનો કદિ નાશ થશે નહિ.

(૬૧)

(૫;૩૩)

“ધર્મ્ય કર્મ કરવાનું અર્થાત્ ફરજરૂપે બજાવવાનાં કાર્ય કરવાનું મુખ્ય સાધન શરીર હોવાથી, તેનું આરોગ્ય જાળવી રાખવાની ખાસ જરૂર છે.” આરોગ્ય એજ દોડત છે. ગુજરાતીમાં કહેવત બાણીતી છે કે, “પહેલું સુખ તે જાતે નર્યા.” મતલબ કે શરીર સાફ હોય તોજ સર્વ કાંઈ થઈ શકે છે. માટે શરીરની સાથે પ્રથમ સંભાળ લેવાવી જોઈએ.

(૬૨)

(૫;૩૮)

“એક બીજા જોડે સહેજ વાતચીત થવાથી અગર સાત ડગલાં સાથે ચાલ્યાથી, સજ્જનોનો પરસ્પર સ્નેહ જોડાય છે” રઘુવંશમાં પણ કહ્યું છે કે, વિદ્વાનવર્ગમાં તો વાતચીત થવાથીજ પરસ્પર મિત્રતાનો સંબંધ બંધાય છે. વળી લગ્ન પ્રસંગે જે સપ્તપદીની વિધિ રાખવામાં આવી છે, તે પણ આજ ભાવનું સમર્થન કરે છે.

(૬૩)

(૫;૪૪)

“ચંદ્રમા અને તારાના ઝુમખાથી ભરપૂર રાત્રિ, શું કદિ સમીસાંજના સમયની ને અરૂણોદયની રતાશની બરોગરી કરી શકે તેમ છે ?” મતલબ કે સમય અને સ્થિતિના પ્રમાણમાંજ સર્વ કાંઈ સાફ લાગે છે. જુવાનીમાં વડપણનો

પોશાક ડીક લાગતો નથી; તેમજ ઘડપણમાં જીવાનીનો અપકો કાદ પણ શોભતો નથી.

(૬૪)

(૫;૪૫)

“કિંમતી રત્ન કદિ કોઈને શોધવા નીકળતું નથી; તેને મેળવવા સારૂ સર્વ કોઈ ઢુંઢવા નીકળી પડે છે.” અહીં તાત્પર્ય એ છે કે યોગ્ય મહાપુરુષને પોતાનો આદર સતકાર કરવા સારૂ ખીજને કહેવું પડતું નથી; તેના ઉત્તમ ગુણોજ તેમ કરવાની ફરજ પાડતા હોવાથી, તેવા પુરુષનું સઘળા વગર કહેજ સન્માન કરે છે.

(૬૫)

(૫;૭૫)

“જેઓ નીચ અને મૂર્ખ છે, એવા દુર્જન લોકો મહાપુરુષોનાં અદ્ભુત તથા સમજી ન શકાય તેવાં અસાધારણ સારાં કામ અને ગુણોની સદા નિન્દા કર્યા કરે છે.” દુર્જન લોકો નિન્દા કરવામાંજ સદા શૂરા હોય છે. સુભાષિત કહેછે કે, ખીજની સાથે વાદવિવાદ કરવાને, દુર્જનોને દશ મોઢાં હોય છે; ખીજનાં છિદ્ર શોધી કાઢવામાં તેઓ હજાર આંગવાળા બની જાય છે; અને સદ્ગુણી સજ્જનોની નિન્દા અને આટકણી કરવા સારૂ તેમનામાં હજાર હાથ જેટલું બળ આવે છે. ભર્તૃહરિએ પણ કહ્યું છે કે, એવો કયો સદ્ગુણ છે કે જે દુર્જનોની નિન્દામાંથી બચી ગયો છે ? નમ્રતાને તેઓ જડગુપ્તિ

કહીને વગોવે છે; ધર્મનુષાનને તેઓ દંભ કહીને નિન્દે છે; સાધુ જીવનને તેઓ કપટ કહે છે; શૂરવીરના ઉપર ઘાતપ્રી-પણાનો આરોપ મૂકે છે; તપસ્વી સુનિને મૂઠ કહીને વગોવ્યા વિના નથી રહેતા; બ્રોલવાની મીઠાશને દીનતા કહી ઉતારી પાડે છે; જીરુસાવાળા તેજસ્વી પુરૂષને ગર્વિષ્ક ને અહંકારી કહીને વગોવે છે; વકતૃત્વશક્તિને (બ્રોલવાની સારી છટાને) વાચાળપણું કહી વગોવ્યા વગર રહેતા નથી; અને નિવૃત્તિપરાયણ મનુષ્યને તેઓ નિર્માઝ્ય દમ વિનાનો કહીને ઉભા રહે છે. મનલાભકે સજ્જનોની નિન્દા કરવી, એ તો દુર્જનોનો કુદરતી ને સ્વાભાવિક રિવાજ છે.

(૬૬)

(૫; ૮૬)

“સારાં મોટાં કામમાં અગાઉ વેઠેલો શ્રમ, તે કામ પાર પડીને સફળ થયે, તદ્દન નવીન સ્વરૂપ ધારણ કરી, આગળના સઘળા થાકને દૂર કરે છે, તથા શરીરમાં નવું જોમ આણી, આખરે સુખરૂપ થઇ પડે છે.”

ગુજરાતી ભાષામાં પણ કહેવત બાણીતી છે કે, ‘કામનો કંટાળો એ ભવિષ્યનો ભુલાવો છે.’ ‘જેણે કામ કર્યું તેણે કામણુ કર્યું.’ અંગ્રેજી ભાષાના સુવિખ્યાત કવિ કાઉપર (Cowper) પણ ‘ચાકરી કરે તે ભાગરી પામે,’ ‘હુઝ વેઠે તે સુખ પામે’ એ ભાવનું સમર્થન કરે છે.

રઘુવંશના ત્રીજા સર્ગમાં પણ કહ્યું છે કે ‘સારાં કામને સારૂં વેઠેલો શ્રમ કદિ નિષ્ફળ જતો નથી.’ ભર્તૃહરિ પણ કહે છે કે, શેષનાગ પૃથ્વીનો ભાર રાતદિવસ ઝીલી રહ્યા છે, તેને શું ભાર નથી લાગતો ? કંટાળાથી શા માટે તેઓ પૃથ્વીને કદિ ફેંકી દેતા નથી. સૂર્ય ઘડીભર જંપ લીધા વિના, સતત શ્રમ વેઠ્યાં કરી, પ્રાણીમાત્રને પ્રકાશ પૂરો પાડે છે, તેને શું કદિ થાક નથી લાગતો ? પરંતુ ખરી વાત તો એ છે કે હાથ પર લીધેલું કાર્ય છોડી દેવા કરતાં સાચો પુરૂષ પ્રાણ ત્યાગ કરવાનું વધારે પસંદ કરે છે; કેમકે ધારેલું કામ પાર પાડવું એ સજ્જનોનો પેટી-ધર પેઢીથી દિતરી આવેલો ધર્મ છે.

પદ્ય સર્ગ

(૬૭)

(૬; ૨૨)

“બધી બાબતમાં સ્ત્રી પુરૂષનો લેહલાવ ન રાખવો,” અર્થાત્ અમુક તો પુરૂષ છે માટે સારો હોવાજ જોઈએ, અને અમુક વ્યક્તિ સ્ત્રી હોવાથી તેનાથી તેવું ઉત્તમ કાર્ય કદિ થઈ શકેજ નહિ, એવો એક તરફી વિચાર કેવળ ભૂલ લેલો હોઈ, જ્ઞાન માત્ર ગણાશે. સજ્જનોની નજરે તો નર્યું ચરિત્રજ માન આપવા યોગ્ય મનાય છે.” અહીં તાત્પર્ય એ છે કે, સજ્જન લોકો અમુક વ્યક્તિ માનને પાત્ર છે કે નહિ તેનો નિર્ણય કરતી વખતે તે સ્ત્રી છે

કે પુરૂષ છે, તેનો વિચાર નથી કરવા બેસતા. તેનામાં ગુણો છે કે નહિ, તેનોજ ફક્ત વિચાર કરી, ગુણવાન સ્ત્રી તથા પુરૂષ, એ બેઉનો એક સરખી રીતે તેઓ આદરસત્કાર કરે છે. ભવભૂતિએ પણ એજ આશયને લઈને કહ્યું કે, ગુણીજનના ગુણજ આદરને પાત્ર છે; માન આપવામાં તેટલા માટે વ્યક્તિના ગુણનોજ ફક્ત વિચાર કરવાનો છે, નહિ કે સ્ત્રી—પુરૂષ આદિ જાતિ, અગર નાની મોટી ઉમ્મરનો.

(૬૮)

(૬;૨૦)

“મોટા લોકો જ્યારે કોઈ માણસના કામનાં વખાણ કરી માન આપે છે, ત્યારેજ તેને પોતાના ઉત્તમ ગુણો અગર સારાં કામોની ખાત્રી થઈ, તેપર વિશ્વાસ બેસી શકે છે.” શાકુન્તલમાં પણ એજ મતલબથી કહ્યું છે કે, જ્યાંસુધી પોતાના કાર્યથી વિદ્વાન લોકોનાં મન રાજ થયાં નથી, ત્યાંસુધી કોઈ પણ કામમાં મેળવેલી કુશળતાની માણસને ખાતરી થઈ શકતી નથી. મોટા મોટા પંડિતોને પણ એ દારણથી પોતાની જાતના ઉપર ઝટ વિશ્વાસ બેસતો નથી. અહીં તાત્પર્ય એ છે કે પ્રતિષ્ઠિત પુરૂષોએ જેમનાં વખાણ કર્યાં છે, તેવા ભાવ્યશાળી લોકોનેજ ખરેખરા ગુણવાન સમજવા બેઠાંએ.

(૬૯)

(૬;૨૯)

“સજ્જનોની સાથે જોડવામાં આવેલા સંબંધનું પરિણામ કદિ દુઃખદાયક નીવડતું નથી.” સજ્જનોનો મૂળ સ્વભાવ

હું મેશાં જોવોને તેવોજ કાયમ રહેતો હોવાથી, દુર્જનોની પેઠે તેઓ કદિ ઘડીકમાં ગુસ્સે અને ઘડીકમાં રાજી થઈ જતા નથી. તેમનામાં વિવેકબુદ્ધિ તેમજ દૃઢતા હોવાથી તેમની સાથે કામ પાડવાથી દુઃખી થવાનો વખત આવતો નથી, તેથી સજ્જનનો આશ્રય કરવાનો યોગ્ય કરેલો છે. કુસંગનાં પરિણામ બહુ માઠાં નીપજે છે; માટે કહ્યું છે કે, મૂર્ખ મિત્ર કરતાં દાનો દુશ્મન હઝાર હરજી બહેતર છે.

અષ્ટમ સર્ગ

(૭૦)

(૮;૫૭)

“અવિવેકી ને ઓછાં પાત્રના હાથમાં અધિકારની સત્તા આવી, એટલે તે અવશ્ય વિવેકને વિસારી દઈ ઉચ્ચ-નીચ, ભલા કે બુઝા વગેરેનો તક્ષાવત ગણ્યા વગર, સર્વની સાથે મનમાંની સ્વછંદી રીતેજ વર્તવાનો.” આ પ્રસંગમાં કવિ દલપતરામની નીચેની કડીઓ બેશક બાણુવા ભોગ પડશે:—

“પુરી એક અંધેરી ને ગંડુ રાજ,

ટકે શેર ભાજી, ટકે શેર ખાજ.”

મતલબકે એવા અવિવેકીની નજરમાં ગોળ અને ખોળ બધુંય એકજ ગણાતું હોવાથી, બધાને તે એકી લાકડીએ હાંકે છે.

(૭૧)

(૮;૬૫)

“અમુક સમય પર, અમુક પ્રકારના ખાસ સંજોગોને લીધે, ઉત્તમ ગ્રંથોનો વિકાર સરલ સ્વભાવના સજ્જનોમાં

માત્ર ક્ષણભર રહે છે અને તેમનામાં કદિ ઘર ઘાટી ખેસતો નથી. જેવો એકાએક ઉમન થવા પામ્યો, તેવોજ અનાયાસે આપોઆપ ચાલ્યો જાય છે.” અહીં કવિ એમ કહેવા માગે છે કે મોટા ઠરેલ માણસોનો સ્વભાવ હંમેશાં શાંત રહે છે. કોઈ ખાસ કારણને લઈને, કદાચ કોઈ પ્રસંગે તેમને કોઈ ચઢશે તો ખરો, પરંતુ તરતજ દૂધના ઉભરાની પેઠે તે શમી જતો હોવાથી ઝાઝો વખત ટકશે નહિ; તેમજ તેમને હાથે કોઈ પણ પ્રકારનું નુકસાન પણ થવા દેશે નહિ.

(૭૨)

(૮;૬૬)

“ઉચાને માથે ચાંદની આવી રહેલી છે; રાત્રિનો અંધકાર નીચે છવાઈ રહ્યો છે; આ ઉપરથી સમજી શકાય છે કે વિધાતાએ ગુણદોષની ગતિ, તેની લાયકાતના પ્રમાણમાંજ રાખેલી હોવી જોઈએ.” સુસાધિત પણ આજ આશયથી કહે છે કે, ગુણવાન અને ગુણરહિત, એ બન્નેની વચ્ચે જે મોટો ફરક છે, તે આપણને કુદરતજ સ્પષ્ટ કહી આપે છે. સોનાનો હાર કીંમતી હોવાથી કંઠમાં [ગળામાં] જઈને ખેંઠો છે; અને ઝઝર તેવાં કીંમતી નહિ હોવાથી, તેને પગ ઉપર સ્થાન મળ્યું છે

દશમ સર્ગ

(૭૩)

(૧૦;૭)

“પોતાનાં વખાણુ કોને ગમતાં નથી ?” મતલબ કે સૌ કોઈ પોતાનાં વખાણુ સાંભળીને ખુશ થાય છે. લોકે.માં સામાન્ય કહેવત થઈ પડી છે કે, ‘પ્રશંસા તો પરમેશ્વરને પણ પ્રિય હોય છે.’

(૭૪)

(૧૦;૨૪)

“ફરજીયાત કામ સ્ફુર્તિ વાપરી તાકીદે કર્યાથી, જરૂર ફતેહ મળે છે.” અર્થાત્ પોતાને જે કામ કર્યા સિવાય ચાલે તેમ ન હોય, એવા ફરજીયાત કામમાં કંટાળી જઈ, તે કામ મુલતવી રાખવાને બદલે, ગમે તેટલું તે મુશ્કેલ હોય, તોપણ ચીવટથી અને ખંતથી, તે કામ પૂરું થતાં સુધી, તેમાં રાતદિવસ મન્યા રહેવાથી, તેમાં જરૂર ફતેહ મળે છે. રઘુવંશમાં પણ કહ્યું છે કે કોઈ કામમાં કાંઈપણ બંદેલ પડવા દીધા વગર, તે કામ પૂરું થતાં સુધી લાગ-લાગટ ચાલુ રાખવું એ, તે કાર્ય પાર પાડવાનું ખાસ લક્ષણ છે. અંગ્રેજી ભાષામાં તેટલા માટે મુલતવી રાખવા વિરૂદ્ધ કહેવત જાણીતી છે કે ‘વિલંબ એ વખત લૂંટી લેનારો ચોર છે.’ સનક ઋષિ ફરજીયાત કામમાં પ્રમાદ સેવો વિલંબ કર્યો તેને મનુષ્યનું એક પ્રકારનું મૃત્યુ ગણાવે છે.

દાર્યસિદ્ધિની એ ખાસ કુંચી હોવાથી, ફરજિયાત કામમાં કદિ કોઈએ કાયર બની, પ્રમાદ નહિ સેવવો જોઈએ.

અંકાદશ સર્ગ

(૭૫)

(૧૧;૧૧)

“રતનની ખાણમાં રત્ન પેદા થઈ શકે.” મતલબકે રત્નોત્તુ રત્નાકરમાં-સમુદ્રમાં-હોવું એ બધી રીતે બની શકે તેવું છે. તાત્પર્ય એ છે કે સારામાં સારી જગાએથી ઉત્તમ વસ્તુ મળી આવે એ બનવાજોગ છે; તેમાં આશ્ચર્ય પામવા સરખું કાંઈ નથી.

દ્વાદશ સર્ગ

(૭૬)

(૧૨;૫૮)

“પોતાની ઈચ્છા પાર પડે કોનું હૃદય આનંદથી ઉભરાઈ જશે નહિ ?” પોતાનું ધાર્યું થવાથી સૌ કોઈ રાજી થયા વિના રહેતું નથી. કેમકે પોતાની મતલબ પાર પાડવા, મનુષ્ય માત્ર, જીવના જોખમે પણ રાતદિવસ મહેનત કર્યા કરે છે. ધાર્યું પાર પડે સર્વ કોઈ પોતાને કૃતકૃત્ય સમજશે.

પંચદશ સર્ગ.

(૭૭)

(૧૫;૨૬)

“ખોટા મમતથી અંધ બની રહેલા મન ઉપર ખોટા પુરૂષોના શિખામણના શબ્દોની કહિયે કાંઈપણ અસર

નહિ થતી હોવાથી, તેવા આપમતીયા માણસને એવાં હિતનાં વચનો નકામાં છે.” જુદીમાણસ કોઈનું કદિ સાંભળતો નથી. તેતો પોતાનું ધાર્યું કરે છે. મૂર્ખને કરેલો ઉપદેશ નકામો નીવડે છે; કારણકે તેથી ઉલટો તે તો ગુસ્સે થાય છે. કોયલાને ગમે તેટલો ધોવા છતાં તે જેમ ઉજળો થતો નથી તેપ્રમાણે સજ્જનની શિખામણથી મૂર્ખ માણસના મનને મેલ જવો મુશ્કેલ છે.

મેઘદૂત

(પૂર્વમેઘ.)

(૭૮)

(શ્લોક.૬)

“પ્રાર્થના પોતાના કરતાં ગુણમાં ચઢિયાતા મનુષ્યની આગળ કરવામાં આવેલી હોય અને તે નિષ્ફળ થઇ હોય, તોય તે પરિણામે હાનિકારક નિવડતી નહિ હોવાથી સારીજ સમજવી; પરંતુ સફલ થએલી નીચ જનને કરેલી પ્રાર્થના નકામીજ જાણવી.” અહીં તાત્પર્ય એ છે કે ઉત્તમ પુરૂષથી કદાચ આપણું કાર્ય નહિ થઇ શકશે, તોય પોતાને કરવામાં આવેલી પ્રાર્થનાનો તીરસ્કાર કરી, યાચકની પાછળથી હાંસી કે ફજેતી તો નહિજ કરે. અને નીચ મનુષ્ય મનમાં આવશે તો માંગણીનો સ્વીકાર કદાપિ કરશે ખરો, પરંતુ પોતે કરેલા પરાક્રમની પ્રશંસા સો

ઠેકાણે પોતાને મુખે ક્યાં કરી, જ્યાં ત્યાં કહેતો. ફરશે કે અમુક માણસના ઉપર મેં અમુક અમુક પ્રકારનો ઉપકાર કર્યો છે, જેથી ગરીબ બિચારા ઉપકૃત થએલાં યાચકને બધી જગાએ હંમેશને માટે શરમાવું પડશે.

(૭૯)

(શ્લોક.૧૬)

“મોટા માણસના ઉપર જો કાંઈક ઉપકાર કરશો, તો તે ઉપકારનો અંકુર તેમના સહભાવના જળવડે સિંચાઈ, થોડીવારમાંજ ઉત્તમ ફળ આપ્યા વિના રહેશે નહિ.” સજ્જન પોતાના પર થએલા ઉપકારની સારી કદર કરી શકતો હોવાથી, તે કદિ કૃતઘ્ની કે નીમકહરામ નીવડતો નથી. ઉપકારની કદર કરી શકનારો કૃતજ્ઞ (કદરદાન) માણસ બીજાનું ગમે તે પ્રકારે દેવું કરતો હોવા છતાં, દેવું વાસ્તવિક રીતે કરતો નથી; પરંતુ (મનવડે) તે તરતજ દેવું વાળી દેતો હોવાથી, અર્થાત્ ઉપકારની યોગ્ય કદર કરી શકતો હોવાથી, તે સદાને માટે અનૃણી (બીન દેવાદાર) અને છુટોજ છે.

(૮૦)

(શ્લોક.૨૦)

“અંદરથી જે અધૂરા અગર ખાલી હોય છે, તેજ હલકા (સત્ત્વવિનાના) નીકળે છે; પરંતુ જે પૂર્ણ હોય છે, તે હંમેશાં ભારે (ગૌરવશાલી તેમજ પ્રતિષ્ઠિત) જોવામાં આવે છે.” ગુજરાતી ભાષામાં એને સાડ કહેવાય છે કે,

‘અધૂરો ઘડો છલકાય ભારે,’ ‘ખાલી ચણો વાગે ઘણો,’
 “દમઢોલ ને માંડે પોલપોલ.” સુભાષિત પણ એ સંબંધમાં
 કહેછે કે ઉત્તમ મનુષ્ય કદિ હઠથી ઝાઝું બોલતો નથી; પરંતુ
 અધમ માણસ હંમેશાં બહુ બકવાદ કર્યાં કરે છે. કાંસાના
 વાસણનો જેટલો અવાજ થાય છે, તેટલો સોનાના વાસણનો
 થતો નથી. એવા છલકા માણસોનું ભર્તૃહરિએ પોતાના
 નીતિશતકમાં નીચે પ્રમાણે બહુ અસરકારક વર્ણન કર્યું
 છે:—જ્યારે હું સહેજસાજ—કાંઈક કાંઈક—જાણતો હતો ત્યારે
 હું હાથીના જેવો મદથી છલકાઈ ગયો હતો; અને તે
 વખતે હું મારી જાતને સર્વજ્ઞ સમજતો હતો. પરંતુ જ્યારે
 વિદ્વાનોની પાસેથી ખરેખરો બોધ લેવા લાયક કાંઈક જ્ઞાન
 મળ્યું, ત્યારે મારો અગાઉનો અહંકાર દૂર થઈ જઈ, મને
 એમજ લાગ્યું કે હું તો મૂર્ખજ છું. ખરું જાણવા લાયક
 હજી મેં કાંઈજ જાણ્યું નથી. હિન્દીમાં પણ એજ આશયથી
 કહ્યું છે કે “બડા બડાઈ ન કરે, ચોર બડા ન બોલે બોલ;
 હીરા મુખસેં કયું કહે લાખ હમારા મોલ.”

(૮૧)

(શ્લો.૩૯)

“મિત્રને એક વખત ઓશા આપી તેનું કોઈ કામ કરી
 આપવાનો વાયદો કર્યા પછી કોઈને પણ તેમાં ઢીલ કરવાનું
 મન થશે નહિ” મિત્રનું કામ વગર કહે કરી આપે, તેજ
 સાચો મિત્ર કહેવાય છે. કહ્યા વગર કામ કરી આપવાની

જેની ફરજ છે, તે મિત્ર એક વાર આશા આપી હોય તો પછીથી સુસ્તી કેમ રાખી શકે ? જરૂર પડે માથું આપતાંએ જે પાછી પાની ન કરે [અને તે પણ વગર કહે, માત્ર પોતાની ફરજ સમજીને] તે સાચો મિત્ર છે.

(૮૨)

(શ્લો.૫૪)

“સારા માણસો શરણે આવેલાનું દુઃખ દૂર કરવામાં પોતાની સંપત્તિ અગર વૈભવની સફલતા સમજે છે.” કહ્યું છે કે કાગડો પણ લાંબુ આવરદા ભોગવીને બલિ ખાય છે; પણ તેનું જીવતર તેથી સાર્થક થતું નથી. દુઃખીઆનું દુઃખ જે મટાડી શકે છે, તેજ માણસનું જીવ્યું સાર્થક ગણાય છે. કેમકે સારા માણસોનાં વૈભવ-સંપત્તિ ધીજાનું ફેર સાધવા પૂરતાંજ છે.

(૮૩)

(શ્લો.૫૫)

“કામ કરતાં પહેલાં, તેના પરિણામનો વિચાર પ્રથમથી કરવાની વિવેકબુદ્ધિને વિસારી દઇ, કોઇ કામ વગર વિચારે કરવાથી, આપણા મનોરથ તો પાર પડતોજ નથી, પરંતુ આપણે ઉલટા નાસીપાસ થઇએ છીએ અને પસ્તાઈએ છીએ.” ભર્તૃહરિએ પણ એજ મતલબથી કહ્યું છે કે વગર વિચારે એકદમ કરવામાં આવેલું કામ પરિણામે માણસના હૃદયમાં કાંટાની પેઠે રોજ ખુંચ્યાં કરે છે. ગુજરાતીમાં

કહેવત છે કે, 'હોંસની ગધ નાતરે તે સાદ્યો કાઢીને પાધરે' બેશક, અવિવેક સર્વ પ્રકારની આપત્તિઓનું નિવાસ સ્થાન છે.

(ઉત્તરમેધ)

(૮૪)

(શ્લો.૧૯)

“સૂર્ય અસ્ત પામ્યા પછી, કમળના પુલથી, પોતાની મૂળની અસલી શોભા ટકાવી રાખી શકાતી નથી.” મતલબ એ છે કે, માલિક ગયા બાદ, તેની દોલત, દેખરેખ નહિ રહેવાથી, ખેદાન મેદાન થઇ જાય છે.

(૮૫)

(શ્લો.૩૨)

“જેમનું અન્તઃકરણ કુમળું છે, એવા પોતા હૃદયના માણસો હંમેશાં પૂરેપૂરી દયા રાખનારા હોય છે. અને ઘાતકી માણસનું હૃદય બળ જેવું કઠણ રહેતું હોવાથી, તે કદિ કોઈના દુઃખથી પીગળતો નથી.” અંગ્રેજી ભાષાના બાણીતા કવિ કોલરીજ કહે છે કે જે મનુષ્ય પશુ, પક્ષી આદિ તમામ પ્રાણીમાત્રને આંહે છે, તેજ સારી પેઠે પ્રાર્થના કરે છે, અર્થાત્ તેજ સન્નન છે.

(૮૬)

(શ્લો.૪૯)

“સંસારમાં સુખી કે દુઃખી અવસ્થામાં જીંદગીભર કોઇજ નથી રહેતું. મનુષ્ય દશાની ગતિથી ગાડીના પેડાંની પેઠે કદિ ઉંચે ચઢે છે-ઉંચો દરજ્જો મેળવી બહોળલાલી ભોગવે છે-તો કોઇ દહાડો નીચે પણ ઉતરી પડે છે,

અથાત્ હાડમારીના દિવસ પણ તેને આવે છે.” સુખ-દુઃખ ગાડાનાં પૈડાંનો પેઠે તળે ઉપર થયાં કરતાં હોવાથી, કોઈ વખત સુખ લોગવવા મનુષ્ય ભાગ્યશાળી થાય છે, તો કોઈ વખત તેને દુઃખ પણ લોગવવું પડે છે. એ બેમાંથી એક પણ નિત્ય ન હોવાથી; સુખમાં કદિ છલકાઈ ન જવું, તેમજ દુઃખથી ભાન ભૂલી કલેશ પણ કર્યા કરવો નહિ. નહિ. કહ્યું છે કે:-

“સુખ દુઃખ બે ફેરા ફેરે, જયમ છાંય તડકો થાય છે;
આ ભાગ્યની લીલા તણા, પણ રંગ બહુ બદલાય છે.”

(૮૭)

(સ્તો, ૫૪)

“સજ્જનોશબ્દોથી નહિ પણ કામ કરી પોતાના વર્તનથી મિત્રની માગણીનો જવાબ વાળવાનું પસંદ કરે છે.” અર્થાત્ શબ્દોવડે સહાય કરવાનું કહી, પાછળથી ઢીલ કરી, તે કાર્ય મુલતવી રાખવાને બદલે, સજ્જન મિત્રો બનતી તાકીદ થીજ મદદ કરે છે. ત્યારપછી, અર્થાત્ કાર્ય પૂરું થઈ રહ્યા બાદજ મિત્રો માગતીનો જવાબ મળવાનું બાણે છે.

માલવિકાગ્નિ મિત્ર

પ્રથમ અંક

(૮૮)

(૧;૬)

“જેટલાં જૂનાં કાવ્યો છે, તેટલાં સઘળાં સારાં હોવાં જોઈએ, એવો નિયમ નથી.” નવું બાણી, કોઈ કાવ્યને,

ખરાબ અગર ખામી ભર્યું ઠાપી બેસાડવું એ ઠીક નથી. સમજી લોકો તો પ્રથમ પરીક્ષા કર્યા પછી અમુક વસ્તુના સારા નરસાપણાના નિર્ણય પર આવે છે. પારકાના વચન પર વિશ્વાસ રાખી, વગર વિચારે ખીજના દોર્યા જે દોરાય છે, તેમને મૂઠ બાણવા.

(૮૯)

(૧;૩૫)

“જેવી રીતે વાદળમાંહેનું ટીપું છીપમાં પડવાથી મોતી બની જાય છે, તે પ્રકારે શિક્ષકના સદ્ગુણ સુપાત્ર શિષ્યના વિષે ઉત્તમરૂપ ધારણ કરી, તે શિક્ષકને યશસ્વી બનાવે છે” મતલબ એ છે કે સારો વિદ્યાર્થી હશે, તે ગુરૂ પાસેથી મેળવેલી વિદ્યામાં પોતાની યોગ્યતા વડે નિત્ય નવો ને નવો વધારો કરતો રહેશે. અને તેથી કરીને પોતાના શિક્ષકના શિક્ષણ અને શ્રમ એ બન્નેયને સાર્થક કરશે અને સર્વ ઠેકાણે એ રીતે તેનું ગૌરવ વધારશે.

(૯૦)

(૧;૫૮)

“ખલેલ પહોંચાડનારાં મુશ્કેલ કામો ખીજની મદદ વગર એકલે હાથે થઈ શકતાં નથી. આંખો હોવા છતાંય,” પણ અંધારામાં દીવાની સહાયતા વગર કાંઈપણ દેખી શકાતું નથી. તેથીજ કહ્યું છે કે ‘વાડ વિના વેલો ન વધે’ મહાન કાર્યો કદિ એકલે હાથે થઈ શકતાં નથી.

[૬૧]

[૧;૧૧૬]

“જે લોકો શુજરાન ચલાવવાના હેતુથી, માત્ર પોતાના પેટનો ખાડો પુરવા પુરવોજ શાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરે છે, તેમને જ્ઞાનના વેપારી જાણવા. મતલબકે શિક્ષણનો આશય માત્ર આજીવિકાનું સાધન પુરું પાડવામાં સમાપ્ત નહિ થવો જોઈએ. વિદ્યા એ કલ્પલતા સમાન હોવાથી, મનુષ્યનાં મન, હૃદય અને આત્માનો વિકાસ કરી, તેનું સર્વ પ્રકારે યોગ્ય કલ્યાણ અને ઉન્નતિ કરવાની તેનામાં શક્તિ રહેલી છે. વિદ્યા પ્રાપ્ત કરવામાં આવા ઉચ્ચ આશયો સમાએલા છે અને તેટલા માટે એ ઉચ્ચ આશયો તરફ સર્વનું લક્ષ રહે એ ખાસ જરૂરનું છે.

(૬૨)

[૧;૧૪૩]

“કોઈ પણ વિષયમાં એક સરખું જ્ઞાન ધરાવનારા હરીફ એક બીજાની ચડસા ચડસી કરી જરૂર એક બીજાનાં માંહોમાંહે છીંડાં કાઢ્યા કરવાના” કારણકે રખેને પોતા કરતાં બીજો વધી જઈ, ચઢિયાતો થઈ જશે, એવો દરેક હરીફને હંમેશાં ડર રહે છે.

દ્વિતીય અંક

(૬૩)

(૨;૨૦)

“નિર્મળીના સંસર્ગથી જેમ મલિન પાણી સ્વચ્છ થાય છે, તેજ પ્રમાણે બુદ્ધિમાન વિદ્વાનતા સંસર્ગથી અધમ

મનુષ્ય પણ ઉત્તમ બની જાય છે.” કહ્યું છે કે સારી સોબત મનુષ્યનું શું શું કદ્યાણુ નથી કરતી? તેની કુમતિને કાપી નાંખે છે, મનમાંનો મેલ ધોઈ નાંખે છે, અને પ્રાણી માત્ર તરફ દયાભાવ રાખતાં શીખવે છે. નીતિશતકનાં પણ એજ ભાવને વધારે સ્પષ્ટ કરતાં કહ્યું છે કે સારાની સોબત મનુષ્યનું સાફ કરવાનું શું બાકી રાખે છે? તેની બુધ્ધિનું બડાપણું દૂર કરે છે, વાણીમાં સત્યનું સિંચન કરે છે, માન વધારે છે, પાપ કાઢી નાખે છે, હૃદયને પવિત્ર બનાવે છે ને બધી જગાએ તેની આબરૂનો ફેલાવો કરે છે. સારા માણસનો સમાગમ કેની ઉન્નતિ કર્યા વગર રહે છે? સારાની સોબત તો સર્વ પ્રકારે સાફજ પરિણામ આણતી હોવાથી શંકરાચાર્યે પણ કહ્યું છે કે, સજ્જનની સંગતિ એક ક્ષણ વાર પણ થઈ હશે તો તે સંસારરૂપી સમુદ્ર તરવા સાફ નેકા-સમાન થઈ પડશે. સુભાષિત પણ એજ આશયથી કહે છે કે પુષ્પમાળાના પ્રસંગમાં આવ્યાથી સુતરનો દોરો પણ માથા ઉપર ધારણ કરવામાં આવે છે. સારાની સોબત સર્વ પ્રકારે સર્વનું સાફજ કરે છે.

(૯૪)

(૨;૨૬)

“ઉપદેશકના જે ઉપદેશ વડે, સમાજ મલિન થવાને બદલે, અગ્નિમાં પડેલા સુવર્ણની પેઠે વધારે તેજસ્વી બને છે, તેવાજ ઉપદેશને સજ્જન લોકો શુદ્ધ ગણે છે.” મતલબ

એ છે કે દેવતામાં જેમ ઓનાને નાંખવાથી તેનો ચળકાટ વધે છે તે તે જેમ વધારે સુંદર બને છે, તે પ્રમાણે બહારથી કડવો ને કઠોર જણાતો શિખામણનો શબ્દ અમૃતસમાન મીઠું પરિણામ આણી, ખરેખર આશીર્વાદ સમાન ક્ષણે છે. એજ આશયથી કવિ નર્મદાશંકરે કહ્યું છે કે “હિતુજનની શીખ કેરું કટુ ભાષણ છે ખરું,

તોય તે ઉપકાર માટે, વેર શું કરવા કરું?”

નરિયાદના કવિ દોલતરામ પંડ્યાએ પણ કહ્યું છે કે “કરજો પ્રભુ કર્મત સાર ગ્રહી; હિતવાક્ય મનોહર હોય નહિ.”

ચતુર્થ અંક

(૬૫)

“જે ભાગ ઉપર સર્પદંશ થયો હોય તે અંગને તરત કાપી નાંખવું, કે તે સ્થાનપર ડામ દેવડાંવવો. અગર ત્યાંનું લોહી કાઢી નાંખવું, એજ મૃત્યુથી બચવાનો ઇલાજ છે.” જે સ્થાનપર કોઈ પણ પ્રકારનો સડો પેઠો હોય, એવા કોહી ગએલા ભાગને કાપી નાંખવો, અને ત્યાંનું કોહાણુ દૂર કરવું એજ ઉચિત ગણાશે.

વિક્રમેર્વશીય

(૬૬)

(અંક ૧, ૧૯૦.૧૫)

“પર્વતની ગુફામાંથી ગાળી રહેનાર સિંહની ગર્જનાનો ઘોર, ભલભલા હાથીઓને પણ ગભરાટથી થથરાવી નાંખે

છે.” મતલબ એ છે કે પરાક્રમી માલીકના સેવકો પણ પોતાના માલીકના પ્રતાપે શત્રુઓને હંકારવાની હામ ભીડી શકે છે. શાકુન્તલમાં પણ એજ આશયથી કહ્યું છે કે શેઠના સોંપેલાં મોટાં કામ નોકરો બરાબર બજાવી શકે છે, તે તેમના પ્રત્યે શેઠનો જે સદ્ભાવ હોય છે તેને લીધેજ. સૂર્યે અરુણને પોતાનો સારથિ બનાવ્યો હોત નહિ તો તે કેવી રીતે અંધકારનો નાશ કરી શકત ?

(૬૭)

“નિરભિમાન એ વીરપુરુષોનું ધરેલું છે.” અર્થાત્ વિનય વડેજ વીરત્વ શોભે છે. ઉછાંછળા થવાથી કિંમ્મત ઘટી જતી હોવાથી, મોટામાં મોટો વીર પુરુષ પણ ઉદ્વૃત્ત હશે તો તે અવશ્ય વગોવાયા વિના રહેશે નહિ.

(૬૮)

(અંક ૨, શ્લોક ૧૬)

“તપાવેલા લોઢાનો મેળ તેના જેવાજ બીજા તપાવેલા લોઢા સાથે સારો થઈ શકે છે.” બન્નેમાં રહેલું ખેંચાણ એક સરખું હોવાથી, તે બન્નેનો મેળ સરસ મળે છે ને જીવની પેઠે ભેદાર્થ બંધ છે. જે એક સરખા પ્રકારના સ્વભાવ અને ગુણ વગેરે બધી બાબતમાં બીજા ભેડે મળતા આવે છે તેમને પરસ્પર સારો બનાવ રહે છે. વાગેલો કાંટો કાઢવા માટે તેના જેવા બીજા કાંટાની જરૂર પડે છે.

ચોરના ગુણ ચોરજ નાણુતો હોવાથી, ચોરને પકડવા સારૂ તેના જેવી લાયકાત ધરાવનારા ખીજ ચોરની જરૂર પડે છે.

તૃતીય અંક

(૬૯)

“પેટભરા ખાઉધરા માણસને આખો દિવસ ખાવાનીજ વાત ! લોજન સંખંધીજ જ્યાં ત્યાં તેનું ખોલવું થાય છે.” ગુજરાતી ભાષામાં કહેવત નાણુતી છે કે “સુથારનું ચિરા ખાવળીયે.”

ચતુર્થ અંક

(૧૦૦)

“કાળના કારણુ રૂપ રાજજ છે. અહીં મતલબ એ છે કે રાજ ગ્રાહિ તેવો જમાનો બની શકે છે. એ રાજના હાથની વાત હોવાથી, પ્રજાનું યોગ્ય શાસન અને પાલન કરી, એ બાબતમાં તેનાથી સહજ પોતાનું ધારેલું પરિણામ આણી શકાય છે અર્થાત્ પોતાની મરજી માફક જમાનો ધડી શકાય છે.

(૧૦૧)

(૪;૧૩)

“પારકાનું ગમે તેવું ભારે દુઃખ હશે તે સ્વાભાવિક રીતે લોકોની નજરમાં નજીવું જણાવાનું.” પોતાના દુઃખનો ખ્યાલ પોતાના મનને થઈ શકે છે, તેવો અન્યકોઈને થઈ શકતો નથી. પોતાનો ભેડો પોતાને ક્યાં ડાંખે છે, તેની ખબર તે

જોડાના પડેરનારનેજ હોય છે, ખીજા કોઇને તેનો ખરાબર ખ્યાલ આવી શકતો નથી.

(૧૦૨)

(૪;૧૫)

“સજ્જનો પોતાના કામ કરતાં પણ મિત્રના કામને વધારે જરૂરી જાણી સૌથી પહેલું તે કરે છે.” મતલબ કે પોતાનું કામ છોડી દઇ મિત્રનું કામ કરે છે. સ્વાર્થ ત્યાગ વિના ખરી પ્રીતિ જન્મતીજ નથી.

પંચમ અંક

(૧૦૩)

(૫;૨૪)

“લક્ષ્મી અને સરસ્વતીનું વૈર લાંબો સમય થયાં ચાલ્યું આવ્યું છે. એકજ સ્થાનમાં એ બન્નેનું હોલું ફુલ્લ ગણાય છે.” અર્થાત્ જ્યાં વિદ્યા હોય છે ત્યાં પૈસો હોતો નથી અને શ્રોમાંત ભાગ્યેજ વિદ્વાન જોવામાં આવે છે. પરમાત્મા પ્રત્યે એટલીજ પ્રાર્થના છે કે સજ્જનોની ઉન્નતિ અને કલ્યાણને ખાતર, એ લક્ષ્મી અને સરસ્વતીનો ફુલ્લ સમાગમ પણ સુકલ થાઓ ! ઇશ્વરકૃપાથી એકજ વ્યક્તિને વિદ્યા અને ધન પ્રાપ્ત થઇ, સરસ્વતી અને લક્ષ્મી એ બન્ને દેવીઓ જે એકને એકજ માણસ ઉપર પ્રસન્ન થતી નથી તે હવેથી થાઓ. કેમકે એ બન્ને દેવીની એક સરખી કૃપાથીજ મનુષ્ય ખરેખરો સુખી થઇ શકે છે.

અભિજ્ઞાન શાકુંતલ

પ્રથમ અંક

(૧૦૪)

(૧;૬)

“કોઈ પણ કાર્યમાં મેળવેલી કુશળતાની આપણને ત્યા-
રેજ ખાતરી થઈ શકે કે જ્યારે વિદ્વાન લોકો તેનાથી
ખરાબર સંતોષ પામી તેનાં ખરા દિલથી મુક્ત કંઠે વખાણ
કરે.” ભલાભલા સમર્થ પંડિતોને પણ પોતાની જાત ઉપર
ઝટ વિશ્વાસ બેસતો નથી. કુમાર સંભવમાં પણ એજ
આશયથી કહ્યું છે કે, મોટા લોકો જ્યારે પોતાના કામનાં
વખાણ કરી માન આપે છે, ત્યારેજ માણસને પોતાનાં
સારાં કામોની ખાતરી થઈ, તે પર વિશ્વાસ બેસી શકે છે.
મતલબ કે ગમે તેવી બુદ્ધિ ધરાવનારો વિદ્વાનમાં વિદ્વાન
મનુષ્ય હશે તોપણ તેનું મન પ્રથમ તો હચુપચુ થવાનું.
કેમકે મહાપુરુષ હંમેશાં વિનયનમ્ર હોય છે.

(૧૦૫)

(૧;૧૬)

“બનવાજોગ બનાવોનાં ખારણાં બધેય બની રહે છે,”
અર્થાત્ જે વસ્તુ બનવાની છે, તેને કાંઈને કાંઈ પણ સાધન
આપે. આપ અનાયાસે મળી આવે છે. તેથી કહ્યું છે
કે જે બનવાનું છે તેમાં કોઈથી પણ ફેરફાર થઈ શકતો
નહિ હોવાથી, તે નહિ બનવા યોગ્ય કદિ બનશે નહિ.

અને વિધાતાએ જેને નહિ બનવા લાયક ઠેરવ્યું છે, તે કદિ બનવાભેગ બની શકશે નહિ.

(૧૦૬)

(૧;૨૦)

“લીલની વચ્ચેવચ્ચ આવી રહેલું હોવા છતાં પણ કમળની શોભામાં કદિ ઘટાડો થતો નથી. ચન્દ્રમાને વિષે આવી રહેલો ડાઘ શ્યામ વર્ણનો હોવા છતાંય ચન્દ્રમાની શોભામાં વધારો કરે છે. જે વસ્તુ સ્વભાવથી સુંદર છે, જેનામાં નૈસર્ગિક સુંદરતા છે, તેને આભૂષણ રૂપ બની કંઈ વસ્તુ સુશોભિત કરતી નથી ?” તામર્ય એ છે કે, જેનામાં સાચું સૌન્દર્ય છે, તેના અંગ ઉપર ગમે તે પ્રકારનાં વસ્ત્ર હોવા છતાંય, સઘળી સ્થિતિમાં તે એક સરખી રીતે સુંદર જણાશે. કોઈ પણ અવસ્થા તેની સુંદરતાનું હરણ કરવા શક્તિમાન નથી.

(૧૦૭)

(૧;૨૨)

“શુદ્ધ અન્તઃકરણવાળા સદાચારી સજ્જનોની ચિત્તવૃત્તિ શક પડતી બાબતોમાં નિર્ણય કરવા સાડ ખાસ પ્રમાણ રૂપ થઈ પડે છે.” મતલબ કે એવા મહાપુરૂષો નિર્બાન્ત હોઈ, તેમને કદિ મિથ્યા ભ્રમ કે ખોટી કલ્પના થતી નથી. તેથી તેઓ જે ધારે છે, અગર કહે છે તે ફળે છે, સિદ્ધ થાય છે.

દ્વિતીય અંક

(૧૦૮)

“ફાદાની જગ્યાપરજ પાડું નીકળે છે.” મતલબકે એક દુઃખનો છેડો આવ્યો ન હોય તે પહેલાં ખીન્નું દુઃખ માથાપર આવી પડે છે. આપણામાં કહેવત છે કે, ‘ફાટયામાં રો પગ ઘ.લે;’ ‘દુકાગમાં અઘકમાસ;’ ‘પડયાપર પાડુ.’

તૃતીય અંક

(૧૦૯)

“કોઇ પણ કાર્યનું ખરેખર કારણ જાણ્યા વગર તેનો યોગ્ય ઇલાજ થઇ શકતો નથી” રોગની યોગ્ય પરીક્ષા અને ચિકિત્સા વડે, તેની ઉત્પત્તિનું વાજખી કારણ જાણ્યા પછીજ તેને મટાડવાના ખરા ઇલાજો લઈ શકાય છે.

(૧૧૦)

“દુઃખમાં ભાગ લેનાર ભાગીદાર મન્ય થી દુઃખ વહેંચાયા સરખું થઇ, તેની વેદના પહેલા જેવી અસહ્ય રહેતી નથી.” કુમારસંભવમાં પણ એજ આશયથી કહ્યું છે કે, સ્વજન અર્થાત્ પોતીકાં સગાં સંબંધીઓને જોતાંવારને, અન્તઃકરણમાં કેદ થઈ રહેલા દુઃખનો દરવાજો ખુલી જઈ, દુઃખ ઠલવાઈ જાય છે. તામર એ છે કે પોતીકાં માણસ આપણાં દુઃખનાં ભાગીદાર બનવાથી, આપણાં દુઃખી દીલને દીલાસો મળે છે.

(૧૧૧)

(૩;૧૩)

“લક્ષ્મીની કામના રાખનારાને લક્ષ્મી કદાપિ દુર્લભ હોઈ શકે એ બનવા ભ્રેગ છે; પરન્તુ જેના ઉપર ખુદ લક્ષ્મીનો પોતાનો ખ્યાર છે, તે કદિ લક્ષ્મીને દુર્લભ નથી નીવડતો.”

કુમાર સંભવમાં પણ એજ આશયને લઈને કહ્યું છે કે, કિંમતી રત્ન કદિ કોઈને શોધવા નીકળી પડતું નથી; તેને પ્રાપ્ત કરવા સારૂજ સર્વ કોઈને ટુંઢવા નીકળવું પડે છે. મંત્રલબ્ધ એ છે કે મહાપુરૂષોને ખુશ કરવા સહુ કોઈને મહેનત કરવી પડે છે. પણ તે જ્યારે આપો આપ આપણા પર ખુશ જણાય છે, ત્યારે આપણે કૃતકૃત્ય થઈ જઈએ છીએ.

(૧૧૨)

“ઘટ મનોરથોની સિદ્ધિ હંમેશાં વિધ્નોથી ભરેલી હોય છે.” આપણામાં કહેવત છે કે ‘સારા કામમાં સો વિધ્ન આવે.’ સારાં શુભ કામો નિર્વિધ્ને પસાર થવાં મુશ્કેલ છે. મોટાં કામો વગર અડચણે થતાં નહિ હોવાથી, તેમાં પ્રમાદ સેવાવો ન જોઈએ, પરન્તુ તે ઝડ આટોપી લેવાવાં જોઈએ; અને તેથી એવાં કામ ઝટ કરવા સારૂ ‘વીંધ્યુ તે મોતી’ એમ જાણી મંગલ કાર્યો વગર ઢીલે તાબડતોળ આટોપી લેવાં અને ‘ધર્મના કામમાં ઢીલ ન રાખવી.’

ચતુર્થ અંક

(૧૧૩)

(૪;૨)

“ચન્દ્રમા એક તર્ક અસ્ત પામવાની તૈયારીમાં છે; બીજી બાજુએ, સૂર્ય પોતાના અરુણ સારથિને આગળ કરી, ધીમે ધીમે ઉંચે ચઢી રહ્યો છે.” બન્ને દિવ્ય તેજસ્વી પદાર્થના એકી વખતના અસ્ત અને ઉદય, ચઢતી અને પડતી વડે વિધાતા આ સંસારભરના પ્રાણીમાત્રને ઉપદેશ આપી રહેલ છે કે બધા દિવસ કોઈનાએ બરાબર જતા નથી. કવિ નર્મદાશંકરે પણ લખ્યું છે કે, “ઘડીઘડી તડકો ને છાંયડો ફેરવાએ.” મતલબકે કુદરત પોતેજ સુખ-દુઃખનો અર્થાત્ પ્રાણીમાત્રના અસ્ત અને ઉદયનો આપણને અહોનિશ ઉપદેશ આપી રહી છે. રાત્રિના અંધકાર પછી પ્રાતઃરાગનો પ્રકાશ આવે છે. સમુદ્રમાં પણ ભરતી ઓટ થયાં કરે છે. ભર્તૃહરિએ પણ કહ્યું છે કે, કપાઈ ગયા છતાંયે ઝાડ ફરીથી ઉગી શકે છે. ક્ષીણતાને પ્રાપ્ત થવા છતાં પણ ચન્દ્ર ફરીથી વૃદ્ધિ પામી શકે છે. મેઘદૂતમાં એજ આશયનું પ્રતિ પાદન કરતાં કહ્યું છે કે સુખ-દુઃખની (ઉદય, અસ્ત) દશા ગાડીનાં પૈડાંની પેઠે તળે ઉપર થયાં કરે છે.

પંચમ અંક

(૧૧૪)

(૫;૨)

“જન્મો જન્મ ટકી રહેનારી પ્રીતિમાં પરસ્પરનો ભાવ સ્થિર અને અચળ રહી, કદી પણ ભુસાઈ જતો

નથી.” અહીં કવિ પુનઃજન્મના સિદ્ધાન્તનું પ્રતિપાદન કરતાં કહે છે કે ખરા પ્રેમનો કદિએ નાશ થતો નથી. દેહ મરવા છતાં પણ આત્મા અમર રહેતો હોવાથી સાચા સ્નેહનું સંકલ્પબળ સદાને માટે પ્રેમી જોડાને એકજ બનાવી દે છે. મૃત્યુથી પણ ખરી પ્રીતિનો કદિ અન્ત આણી શકતો નથી. રઘુવંશમાં એજ આશયથી કહ્યું છે કે, બીજા જન્મની પ્રીતિ પણ શુદ્ધ પ્રેમી મન કદિ ભૂલી શકતું નથી.

(૧૧૫)

(૫;૭)

“ઉનાળાના કકડતા તાપને પોતાના માથા ઉપર ધારણ કરી, વૃક્ષ પોતાનો આશ્રય લેનારાને છાંયડો કરી આપે છે અને લેના તાપનું નિવારણ કરે છે.” મતલબકે સજ્જનનું એતો ભૂષણજ છે કે પોતે કષ્ટ વેઠી, પોતાના આશ્રિતના દુઃખમાત્રને દૂર કરવું.

(૧૧૬)

(૫;૧૨)

“ફળ આવ્યા બાદ ઝાડ નીચાં નમે છે, પાણીનાં ભરેલાં વાદળાં નીચાં ઝુકી આવતાં જણાય છે.” તેજ પ્રમાણે સંપત્તિ મળ્યે સત્પુરૂષો નમ્રતાવાળા જણાય છે; સાચી વાત તો એજ છે કે પરાપકાર કરવાવાળાનો સ્વભાવજ એવો હોય છે.

(૧૧૭)

(૫;૨૮)

“ચન્દ્રમા કેવળ કુમુદિનીનેજ ખીલવે છે, કમલિનીને ફક્ત સૂર્યજ જગાડી શકે છે. જીવેન્દ્રિય લોકોની ચિત્તવૃત્તિ હંમેશાં પરસ્પરી વિમુખજ રહે છે.” ભર્તૃહરિએ એજ મતલબથી કહ્યું છે કે પરસ્પરી સંબંધી વાત નીકળતાં મુંગાં બની જવું. શાકુન્તલમાં પણ એજ આશયને લઈને કહ્યું છે કે ‘પારકી સ્ત્રીને ધારી ધારીને નીરખવી નહિ’. કુદ્ર પ્રાણીઓમાં પણ એવી વફાદારી હોય છે કે તેમની પ્રીતિ એકજ પદાર્થના વિષે કાયમને માટે સ્થિર બની રહે છે. ‘ચંપક કલિ બલે હોય સુવાસિત મધુકર નવ લોભાયે’ કમળનો લોગી જામર કમળને તજી, કદિ સુગંધના ભંડારરૂપ ચંપાના કુલનો સ્વીકાર કરશે નહિ. ખરો પ્રેમી તો હંમેશાં પોતાનાજ પ્રેમના પાત્રને વફાદાર રહી, પર સ્ત્રી સામું જોશે પણ નહિ.

૫૪ અંક

(૧૧૮)

(૬;૨૮)

“હૃદયની સાથે પાણી ભળ્યું હશે તો પાણીવાળો ભાગ કોરે કરી હંસ એકલું હૃદય તેમાંથી પી જશે.” ભર્તૃહરિ પણ એજ આશયથી કહે છે કે હૃદય-જળને છુટા પાડવાની હંસની વિલક્ષણ ખુબી કોઈથી દૂર કરી શકાવાની નથી. હંસની પાણીના ભેળવાળા હૃદયને છુટા પાડવાની કળા પ્રસિદ્ધ હોવાથી, સર્વત્ર

કહેવત રૂપ થઈ પડયું છે કે હંસક્ષીર ન્યાયે સારાસારનો તફાવત પારખી, સત્ય વસ્તુ ગ્રહણ કરવી અને નઠારી બાબતો પડતી મૂકવી.

(૧૧૯)

(૬;૩૧)

“બળતણનાં લાકડાં સંકોરવાથી, તેમાંથી ભડકેા ઝટ લાઈને નીકળી આવશે; સાપ છંછેડાઈને ફેણ એકદમ ઉંચી કરશે.” ખરીવાત તો એ છે કે તેજસ્વી પુરૂષનું તેજ જ્યારે એને કોઈને કોઈ પણ કારણથી ફોલ પ્રાપ્ત થઈ તેનામાં ખરે બળભળાટ ઉત્પન્ન થાય ત્યારે ઝગડી આવે છે. તાત્પર્ય એ છે કે વિપત્તિ, માણસની ખરી કસોટી કરતી હોવાથી તેનું ખરૂં પરાક્રમ એવેજ પ્રસંગે જણાઈ આવે છે.

સત્તમ અંક

(૧૨૦)

(૭;૨૪)

“આંધળા મનુષ્યપર પુષ્પની માળા ફેંકીશું તો તેને તે સાપ સમજી જરૂર ફેંકી દેશે” અહીં તાત્પર્ય એ છે કે ભ્રમ અગર કુસંસ્કાર વગેરે કારણને લીધે અવિવેકી અજ્ઞાની લોકો ભલાઈને તેના સત્ય સ્વરૂપમાં સમજવાની તસ્દી લીધા વગર ખુરાઈ માની તેનાથી દશ ગાઉ દૂર રહે છે.

સમાપ્ત

બાલસાહિત્ય પ્રકાશ મંદિર તરફથી પ્રકટ થયેલાં પુસ્તકો

૧ મહારાજા કનકકાન્ત....	(બીજી આવૃત્તિ) રૂ. ૦-૧-૬
૨ સત્યવચની વિકેટર....	(બીજી ,,) ,, ૦-૧-૦
૩ જાદુઈ દીવો.... (બીજી ,,) ,, ૦-૧-૦
૪ વેદીઆ ઢાર.... ,, ૦-૦-૬
૫ પરધન મિટ્ટી ગ્રમાન....	(બીજી આવૃત્તિ) ,, ૦-૧-૬
૬ રત્નમઢનો બાલકુમાર.... ,, ૦-૧-૦
૭ કિંગવિટિંગટન ને વિલિયમ ટેલ.... ,, ૦-૧-૦
૮ રંકનો રાજા.... ,, ૦-૨-૬
૯ મહાકવિ કાલીદાસનાં નીતિ વચનો.... ,, ૦-૮-૬
૧૦ બાલ ઉખાણા.... છપાય છે

ઉપરનાં પુસ્તકો નીચેને સ્થળેથી મળશે:—

દયાશંકર ભાઈશંકર શુક્લ :

વ્યવસ્થાપક, બાલસાહિત્ય પ્રકાશમંદિર,
મોટી દેશાધિભાજ-સુરત.

પ્રકટ કરનાર:—વીરબલ હરિસુખરામ મહેતા

અને દયાશંકર ભાઈશંકર શુક્લ

મુદ્રક:—મંગળદાસ જેડીશનદાસ ચોકસી

મુદ્રણ સ્થાન—‘ભારત’ પ્રી પ્રેસ, રોડનરોડ, સુરત.

ઉપયોગી વાંચન

સોનું ખરૂં છે કે ઓનું છે તેનો નિ
તેને દેવતામાં તપાવવાથીજ થઈ શકે છે.

સારાં કામને સાફ કરેલો ધર્મ સર્વજ્ઞ સદ્ગુણ
છે, કદિ પણ તે નકામો જતો નથી.

મનુષ્યના ગુણ જાણી જગાએ પાલનો ધર્મ જે
કરી શકે છે.

વાદળોની પેઠે સંજ્ઞાનોત્તર એકની પાસેથી કાંઈ કે
થાય છે, તે બીજાને આપવા સાફજ છે.

સજ્જમાં સુખ તો સજ્જમાં દુઃખ એવું પગપગમાં બદલાતું
મનુષ્યોનું જીવન છે, અને જો તેનો સારો ઉપયોગ ન થતો
તો એવું જીવન નકામું છે.

બેતરમાં સાગેલી આગ, જોકે ત્યાંની ધરતીને તો બાળે
છે, પરંતુ તેજ આગ પછી તેને કૃણકૃપ અને રક્ષાળ
બનાવી, તેની ઉમાદક શક્તિમાં ઉમેરો કર્યા વિના હેતી નથી

વિજયકૃષ્ણી ભક્તી વીર પુરુષનેજ વરે છે.

(આ પુસ્તકમાંનાજ ઉત્તર છે.)

